

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ОСВІТНІЙ СЕМІНАР-ШКОЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
ТА ВИКЛАДАННЯ ЦЬОЇ ТЕМАТИКИ В ШКОЛАХ УКРАЇНИ
15–29 липня 2020 р., I етап (онлайн)

15–29 липня тривала онлайн-сесія щорічного освітнього семінару-школи «Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять», який щороку проводить Український центр вивчення історії Голокосту.

Цього року ми отримали майже 70 заявок, а до участі в семінарі-школі запросили 24 вчителів, викладачів університетів, музейників, експертів неформальної освіти з 14 областей України.

Через пандемію COVID-19 семінар-школа цього року відбуватиметься у кілька етапів.

Цей семінар-школа проводиться у співпраці з Меморіалом «Яд Вашем» (Єрусалим) та за підтримки Асоціації єврейських організацій та общин України (ВААД України) і посольства Держави Ізраїль в Україні.

Цей рік, на жаль, претендує на титул одного з найгірших років принаймні мого життя. Пандемія коронавірусу та карантинні обмеження, пов'язані з нею, наклали негативний відбиток на геть усі сфери нашого життя. З іншого боку, ми змогли пристосуватися до викликів часу і налаштувати продуктивну роботу в онлайн-просторі.

Не оминув онлайн і традиційний освітній семінар-школа «Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять». Літня школа мала відбутися в липні у місті Кам'янець-Подільський. Проте через пандемію всі заходи було переведено в онлайн-формат.

Програму літньої школи ми розділили на дві частини, сподіваючись на те, що восени зможемо провести офлайн-семінар у Кам'янці-Подільському тривалістю три дні. Ми розуміли, що для продуктивної роботи в онлайн-форматі треба так розподілити час, щоб учасники не перевтомлювалися від тривалого сидіння перед комп'ютерами, мали змогу відпочити та переосмислити отриману інформацію. Саме тому було заплановано три повноцінні робочі дні, рознесені на три тижні – по одному робочому дню на тиждень. Отже, перша частина семінару відбулася з 15 до 29 липня.

Учасники, а їх у школі 23, мали змогу слухати лекції та брати участь у практикумах і обговореннях на платформі Zoom. Крім того, перед кожним практикумом наші «літні школярі» заздалегідь отримували випереджальні завдання на платформі Google Classroom. Виконуючи їх, наші учасники глибше занурювалися у теми, які обговорювалися, а також отримували заохочення у вигляді додаткових балів, які наприкінці школи-семінару будуть конвертовані у години в сертифікаті.

Традиційні для літніх шкіл заняття із загальної історії Голокосту, його українського виміру, термінології та хронології, практикумів з історії та культури єврейського народу, роботи з пам'ятниками і вшануванням пам'яті жертв провели співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський, Надія Уфимцева та Ольга Лімонова.

Соціологиня із львівського Центру міської історії Центрально-Східної Європи Наталя Отріщенко ознайомила наших учасників із тим, як збирати та використовувати усноісторичні свідчення у дослідженні історії Голокосту.

Філологиня із Запорізького національного університету Наталя Горбач розкрила тему висвітлення подій Голокосту в українській літературі, взявши за приклади виключно україномовну літературу, що стало новаторством для літньої школи, адже раніше розглядали світову літературу без акцентів на саме українській.

Емоційним і захопливим стало заняття мистецтвознавиці Ірини Климової, директорки Музею Шолом-Алейхема в м. Києві. Попри те, що, за її зізнанням, онлайн-формат для неї некомфортний, заняття пані Ірини вийшло насиченим і дуже пізнавальним для учасників.

Викладачка Міжнародної школи вивчення та викладання історії Голокосту при Яд Вашем (м. Єрусалим) Ноа Сігал ознайомила всіх із концепціями викладання історії Голокосту в їхньому закладі. Дуже приємним відкриттям для учасників стало те, що пані Ноа проводила своє заняття українською мовою.

Підсумовуючи першу частину семінару-школи, можна зазначити, що ми всі впоралися з поставленим завданням. Проте на момент написання цих рядків уже стало очевидним, що друга частина теж відбудеться в онлайн-форматі через те, що пандемія, на превеликий жаль, не вщухає, а, навпаки, набирає обертів. Отже, в нас вийде своєрідна «зимова» літня школа, адже терміни її проведення припадають на грудень 2020 р.

Від себе хочу додати учасникам оптимізму, адже такої школи-семінару точно ще ніколи ні в кого не було! А всім нам – побажати міцного здоров'я і якнайшвидшої перемоги людства над підступною хворобою!

Ольга Лімонова,
співкоординатка освітнього семінару-школи
«Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять»

НАУКОВІ ПОДІЇ

ЛІТНЯ ШКОЛА В РІВНОМУ «ЯК МІСТА (НЕ) ПАМ'ЯТАЮТЬ»

3–7 серпня 2020 р.

3–7 серпня 2020 року в м. Рівному проходила четверта літня школа «Як міста (не) пам'ятають». Цей захід було організовано Центром студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка» за підтримки Rosa-Luxemburg-Stiftung із коштів Міністерства закордонних справ ФРН. Ключовою проблемою школи було з'ясування того, що визначає прихильність мешканців одних і тих самих міських просторів до протилежних опцій колективної пам'яті («пам'ятати»/«забувати») та різних (часто за змістом, а не за формою) комеморативних практик. Пропонуємо вашій увазі відгуки учасників.

На початку червня ми з колегами знімали кіно у Новій Каховці – місті гідробудівників, побудованому в 1950-х у нижній течії Дніпра. Одна з наймальовничіших вулиць міста, на якій усі будинки прикрашені орнаментами-вишиванками, має назву «Історична». Принаймні, така назва зазначена на мапі в Гугл. Ми не одразу здогадалися, що вулиця є перейменованою, і більшість місцевих знають її як вулицю Леніна. Називаючи її «Історичною», ми, фактично, вказували лише на перейменовану історію. Ця вулиця і всі красиві будинки на ній були побудовані та існували перші п'ять десятиліть під назвою, яка не сильно конфліктувала зі світоглядом мешканців Нової Каховки. Конфлікт виник пізніше. Нам поталанило порозмовляти про ці дивні трансформації з перехожими. Чоловікові, який зараз пишається своїми українськими націоналістичними поглядами, було ніяково згадувати про свої комуністичні переконання у 1970-ті: «Тоді ми думали, що то був найкращий шлях». Складалося враження, що спогадування про минуле блокується і перебуває у небезпеці. Не можна просто взяти і згадати. Всі спогади мають бути оцінені за шкалою панівної нині в соціумі ідеології. Забування стає важливішим інструментом, ніж пам'ять. І тому запам'ятовування теперішнього теж перетворюється на якийсь бюрократичний ритуал. Так я зрозумів, що заплутався як режисер, і мені потрібна допомога, щоби продовжити роботу над фільмом, одним із найважливіших фокусів якого є спогади про 1960-ті роки. На щастя, через кілька тижнів я натрапив у Фейсбук на оголошення про літню школу ГО «Мнемоніка» в м. Рівному. Літня школа з питань політики пам'яті мала назву «Як міста (не) пам'ятають», і я, не вагаючись, відправив свою заявку на участь.

Перші враження від Рівного – це три білборди від трьох різних політичних сил на центральній площі з закликами зберегти традиції і/або сімейні цінності. Гасло «Зробимо Рівне великим знову!» звучало просто-таки зловісно у світлі подій Другої світової, про які ми багато розмовляли в літній школі. Пішохідні зони в центрі закладені плиткою, принаймні, кількох генерацій міської влади, але поверхня лишається однаково проблемною і для відчайдушних скейтбордистів, і для людей похилого віку. Місто видавалося досить складним і не дуже привітним. Пізно ввечері я завітав до грузинського ресторану скуштувати рівненських хачапури, але офіціант повідомив, що можна замовити абсолютно все, крім страв із сиром, бо сир у грузинському ресторані закінчився. Ми обмінялися жартами з офіціантом, і з цього сиру почалося моє вдивляння у полікультурність і поліпроблемність Рівного.

Наступні п'ять днів навчання у літній школі займали майже весь мій час і всю мою увагу, з дев'ятої ранку до майже дев'ятої вечора, тому, коли я знову, наприкінці курсу, зміг походити по Рівному наодинці зі своїми думками, то просто фізично відчував, наскільки змінилася і вдосконалилася моя оптика спостережень за містом. У перший день, на лекції і практичному занятті Алли Петренко-Лисак, ми розібралися, що містам притаманні різні типи пам'яті, які можуть проявлятися, функціонувати і взаємодіяти між собою дуже по-різному. Також не всі типи пам'яті є однаково довготривалими. І комеморації у міському просторі можуть бути як офіційними, так і низовими (тополатрія!). Із такими базовими знаннями, ми в ігровій формі тренувалися зчитувати пам'ять в місті і відстежувати можливі маніпуляції. На прикладі ідей соціолога Паскаля Гілена, ми роздивилися, як у міському просторі можуть еволюціонувати політичні та культурні практики і як місто може ставати динамічним спільним простором прийняття різних наративів («спільне місто»). Більш конкретні приклади і проблеми комеморацій були висвітлені на лекції Тетяни Водотики про віддзеркалення індустріальної спадщини та діяльності філантропів у міських топонамах, на лекціях Георгія Касьянова про особливості деконунізації в Україні і про конфлікт довкола проєктів меморіалу в Бабиному Яру. На лекціях Максима Гона і Петра Долганова ми детально проговорювали проблеми комеморації Голокосту. Викривлення пам'яті про трагічні події і замовчування страшної травми не сприяє осмисленню минулого. Історичні наративи використовують здебільшого для героїзації і віктимізації учасників трагічних подій. Лектори з ГО «Мнемоніка» ознайомили учасників літньої школи з альтернативними видами комеморації минулого, такими як камені спотикання та історії Праведників народів світу. Взагалі, на всіх лекціях і практичних заняттях ми постійно зверталися до конкретних прикладів у міському просторі Рівного та околицях і застосовували набуті знання для аналізу місць пам'яті та комеморативних практик. Разом із Наталією Івчик і Максимом Гоном ми дискутували про конфліктні методи меморіалізації минулого в музеях і міському просторі, а також про важливість фіксування спогадів про повсякдення. Для мене постійне підкріплення теорії безпосереднім досвідом працювало якнайкраще, і я був би не проти іще походити місцями пам'яті в Рівному. Зрештою, в останній день лекції були присвячені геноциду ромів і синті під час Другої світової війни, а також труднощам збирання інформації й документів про цей геноцид (лектор Михайло Тяглий), досвіду роботи з усною пам'яттю в рамках проєктів Меморіального музею «Територія Терору» у Львові (лектор Андрій Усач).

До рідного Маріуполя я повернувся із купою книжок, подарованих літньою школою, і купою ідей, як працювати зі спогадами героїв та героїнь у кінематографі. Але крім цього, я раптово замислився про те, чи добре пам'ятає своє минуле моє місто? Наприклад, перед літньою школою я лише міркував про очевидні маніпуляції у комеморації подій останніх років у Маріуполі, але не замислювався про історії попередніх поколінь. Під час літньої школи я дізнався, що в Маріуполі, як і в Рівному, восени 1941 р. теж відбувалися розстріли євреїв. Тоді загинуло близько 8 тисяч людей. Історія Голокосту в Маріуполі дуже нагадує те, що відбувалося в Рівному. Також зі статті історика Вадима Джуваги, яку я знайшов в інтернеті, я дізнався, що 16 маріупольців визнано Праведниками народів світу. В цьому сенсі літня школа допомогла мені не лише зі знаннями для роботи з пам'яттю у кіно, а й актуалізувала для мене минуле мого міста, яке для мене було забутим.

*Сашко Протяг, кінорежисер,
голова ГО «Фріфілмерз» (м. Маріуполь)*

Пам'ятати не можна забути

Як саме люди схильні пам'ятати про минуле та декодувати символічний простір увірених їм нині міст? Чи зважає сучасне покоління на те, під якими пам'ятниками признає зустрічі? Чи помічають люди написи на монументах та меморіальних дошках? Чи задумуються сучасні мешканці величних старих кам'яниць, розташованих у центрах міст, або ж ті, хто мешкає у чепурних будиночках довкола середмість, про те, які люди жили в їхніх помешканнях 50, 100 чи навіть 150 років тому? Чи важливо для сучасників/ць, якими стравами смакували за обіднім столом їхні попередники, які костюми носили, які газети читали та якими ідеями захоплювалися? Чи цікавить їх те, якому богові ці люди з вдячністю підносили хвалу або ж якою мовою співа-ли коліскові своїм дітям?

Пошук відповідей на ці та низку інших дотичних питань став прерогативою спеціалістів/ок із таких порівняно молодих субгалузей, як історія повсякдення, нова робітнича історія, історія гендеру, дослідження культурних травм, міської (локальної) історії тощо. Серед конгломерату цих актуальних, майже завжди трансдисциплінарних за своїм характером студій особливо жвавий інтерес незмінно викликають студії пам'яті. Процес інструменталізації історії, а також пам'яті про неї, використання пов'язаних із цим мобілізаційних або, навпаки, деконсолідаційних стратегій уже давно становить невід'ємну частину гуманітарної політики у багатьох країнах Центрально-Східної Європи.

В Україні все частішими стають спроби недержавного підходу до аналізу дискурсів пам'яті. В такому руслі працювала літня школа «Як міста (не) пам'ятають», яка проходила в м. Рівному з 3 до 7 серпня 2020 р. Цей захід було ініційовано й організовано Центром студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка» й проведено завдяки підтримці Rosa-Luxemburg-Stiftung. Громадська організація «Мнемоніка» є незалежним та неприбутковим об'єднанням декількох енергійних рівненських істориків/инь, яке за нетривалий час свого існування вже встигло здобути позитивне реноме у межах нашої країни. Діяльність цієї організації пов'язана передусім із популяризацією такої моделі культури пам'яті, що надає голоси спіль-

нотам, які впродовж довгого часу залишалися непочутими в Україні. Під подібним модусом найчастіше розуміють включення до історичного гранд-нарративу елементів пам'яті про ті соціальні, етнічні, релігійні, гендерні групи, які з різних причин не могли й наразі не можуть повноцінно заявляти про своє місце в колективних уявленнях громадян країни про її та своє власне минуле. Зокрема, такий спосіб осмислення історичної спадщини закликає до коригування публічних репрезентацій минулого, вивозини меморіальних практик, долучення до прийняття рішень у сфері політики пам'яті представників громадянського суспільства тощо.

Для участі в роботі школи конкурсна комісія щороку відбирає 20 учасників/ць, які представляють різні регіони країни та різні сфери діяльності. Цьогоріч четверта літня школа (перший аналогічний захід відбувся 2017 р.) збрала активну команду студентів/ок і випускників/ць гуманітарних спеціальностей українських вишів, молодих науковців/иць (істориків/инь, етнологів/инь, соціологів/инь, культурологів/инь), учителів/ьок, журналістів/ок та архітекторів/ок.

Програма школи була організована таким чином, що кожен день був присвячений окремим аспектам роботи з пам'яттю. Визначені напрями роботи (наприклад, «Освітні інструменти в архітектоніці культури пам'яті», «Вшанування пам'яті жертв геноцидів у міських меморіальних ландшафтах», «Комунікативна пам'ять») були так чи так пов'язані з дилемами (не)забуття в межах міських просторів.

У межах школи були передбачені лекційні і практичні заняття, які проводили відомі вітчизняні вчені. Зокрема, соціологічну перспективу досліджень колективної пам'яті розкрила викладачка факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка Алла Петренко-Лисак. Запропонований нею інтерактивний тренінг допоміг учасникам/цям засвоїти складні теоретичні концепти за допомогою виконання простих і зрозумілих вправ. Тетяна Водотика з Інституту історії НАН України охопила у своїй лекції досі малознані широкому загалу факти з історії підприємництва XIX – початку XX ст., а також показала, якими є сучасні комеморативні практики у промислових центрах нашої країни. Крім того, дослідниця виклала власне бачення можливих перспектив ревіталізації тамтешньої індустріальної спадщини, спираючись на вже наявні історичні ресурси міського середовища й акцентуючи увагу на необхідності зростання соціального капіталу в місцевих громадах. Михайло Тяглий з Українського центру вивчення історії Голокосту висвітлив методологічні труднощі, з якими стикався під час дослідження геноциду ромів на теренах України, і розповів про те, чому трагічний досвід ромської спільноти так важко й повільно стає надбанням суспільства.

Один із найбільш яскравих та послідовних критиків способів деконсолідації в Україні Георгій Касьянов проаналізував недавню історичну політику держави, зануривши її в контекст аналогічних явищ, які мали місце у країнах Центрально-Східної Європи впродовж попередніх десятиліть. Друга лекція вченого стосувалася дуже актуальної нині теми комеморації в Бабиному Яру, а також викликів «приватизації пам'яті». Андрій Усач із Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» у Львові у своїй лекції «Пам'ять та контрпам'ять» поділився власним досвідом щодо шляхів залучення до досліджень історич-

них травм і проблематики масового насилля великого масштабу усноїсторичних свідчень. На особливу увагу заслуговують воркшопи незмінних лекторів-ініціаторів літньої школи – Максима Гона, Наталії Івчик та Петра Долганова. Як завжди, це рівненське «тріо» запропонувало учасникам школи багато кейсів локального виміру, масу інтелектуально поживної інформації, теми різної складності для роздумів та полеміки. Охоплені ними кейси стосувалися зіставлення символічного простору міст із цінностями та груповими ідентичностями їх мешканців/ок; зміни практик репрезентації минулого, інструментів концептуалізації музеїв, методів роботи зі світлинами історії повсякдення тощо. Також у межах роботи школи відбулась презентація спеціального числа електронного журналу «Місто: історія, культура, суспільство». Журнал, який зазвичай виходить в електронному форматі, цього разу був видрукований на папері. Цей спеціальний випуск присвячений трагедії Голокосту та її впливу на видозміну міських просторів. Поточний піврічник МКСу, який отримав назву «Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації» був виданий завдяки підтримці фундації «Українсько-єврейська зустріч». Тематичний номер складається з двох частин. У першій подано інтерв'ю з відомими вітчизняними науковцями: професором Українського католицького університету Ярославом Грицаком, провідним науковим співробітником Музею історії м. Києва Віталієм Нахмановичем, а також із директором Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолієм Подольським. У другій його частині на прикладі оригінальних сюжетів, пов'язаних з історією різних міст (Дніпра, Херсона, Рівного, Львова, Острога) та панівних парадигм колективної пам'яті, було розглянуто більш традиційний для видання урбаністичний аспект.

Беззаперечною перевагою програми літньої школи була вдала комбінація лекцій із різними практичними заняттями та екскурсіями. Численні воркшопи, тренінги,

а також квест «Читаючи пам'ятник» допомогли учасникам/цям швидко познайомитися один з одним і закріпити набуті теоретичні знання на практиці. Екскурсійну програму сформували пішохідні прогулянки містом, візит до музею Уласа Самчука, поїздка до Великих Межиріч та урочища Сосонки – сумнозвісного місця масового знищення євреїв. Закарбувалася у пам'яті виїзна презентація виставки, присвяченої самовідданості й порятунку в роки тотальної дегуманізації та знецінення людських життів.

Отже, літня школа «Як міста (не) пам'ятають», яку проводила ГО «ЦСПП “Мнемоніка”», подарувала чудові можливості для особистісного й фахового зростання. Вона показала можливість рефлексії про проблеми історії та пам'яті на якісно новому рівні. Це була гарна нагода для встановлення професійних контактів із фахівцями з усієї України та занурення в контекст міста Рівного і його минулого.

Від імені учасників/ць хотів би висловити свою глибоку вдячність запрошеним лекторам за те, що ті натхненно ділилися з нами власними думками та судженнями; усім причетним до організації заходу – за створені майданчики для дискусій та цікаву і насичену програму заходів, що були проведені на найвищому рівні.

Насамкінець зазначу, що під час роботи школи було дотримано необхідних санітарно-епідеміологічних приписів, що дало змогу безпечно провести всі заплановані заходи. Водночас висловлю сподівання, що учасники/ці наступних шкіл не знатимуть соціальних обмежень, а почують про них лише в переказах про особливу четверту едицію 2020 року.

*Ігор Усатенко, кандидат історичних наук,
викладач кафедри філології та гуманітарних наук КВНЗ
«Вінницька академія неперервної освіти»*

*Джерело:
<https://uamoderna.com/event/litnija-shkola-rivne?fbclid=IwAR0NWLfZnJ4vc6mZqpPK0KVt6jkwMvnw7t93ceckPhxajWOZfoIn1l0E6oA>*

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ» (м. Кривий Ріг)

6–7 вересня 2020 р. у Криворізькому музеї культури єврейського народу та історії Голокосту «Музей Михайла Мармера» відбувся навчально-методичний семінар «Українське суспільство і пам'ять про Голокост» для вчителів історії. Захід було організовано завдяки плідній співпраці Українського центру вивчення історії Голокосту (УЦВІГ, м. Київ), Музею Михайла Мармера та ГО «КЕТЕР» (м. Кривий Ріг), за підтримки Департаменту освіти і науки виконкому Криворізької міської ради.

Програма заходу передбачала зустріч шкільних учителів зі вченими – дослідниками історії Голокосту, фахівцями, які вивчають відомі та розробляють нові методики викладання.

Карантинні події надовго вибили всіх зі звичного ритму життя. І, напевно, після медиків, освітяни стоять у черзі постраждалих наступними, бо усі експериментально-вимушені заходи дуже ускладнили навчальний процес. Проте час іде, і ми поволі адаптуємося в нових умовах, які продовжують бути непростими, такими, що порушують професійні комунікації, трансформуючи їх в онлайн-поле: Zoom-конференції, селекторні наради тощо. Але живе спілкування замінити не можна. І щойно з'явилася можливість потрапити в більш толерантну карантинну хвилю, було прийнято рішення про проведення очного семінару для педагогів у Кривому Розі.

Першою опцією, яка долучила учасників до роботи семінару, стала доповідь «Особливості Голокосту на українських теренах» Анатолія Подольського, кандидата історичних наук, директора УЦВІГ (м. Київ). У виступі йшлося про регіональні особливості реалізації антиєврейської політики окупаційним нацистським режимом в Україні. Під час лекції виникали дискусії про проблеми сучасної історичної термінології, контрверсійності розуміння явища колаборації, підходи до меморіалізації пам'яті про Голокост.

Велику зацікавленість в учасників викликала інтерактивна лекція «Історична пам'ять про геноциди в Україні» Андрія Тарасова, кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України та правознавства КДПУ (м. Кривий Ріг), і доповідь «Місця масових розстрілів євреїв на Криворіжжі та пам'ять про них» Романа Шляхтича, канди-

дата історичних наук, доцента кафедри історії України та правознавства (м. Кривий Ріг).

Багато позитивних вражень залишила презентація практичного онлайн-ресурсу «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» Віталія Боброва, координатора освітніх програм УЦВІГ (м. Київ), який розробив, видав та діджиталізував безпосередньо на допомогу вчителям історії Український центр вивчення історії Голокосту. Слід зазначити, що цікавить до такого джерела є цілком логічною, оскільки на сьогодні інформаційного та методичного видавничого продукту, спрямованого на вивчення історії Голокосту, в Україні достатньо, однак він розрізнений, несистемний і часто важкодоступний для школи. Тому поданий путівник, при створенні якого було враховано всі наведені вище аспекти, став надзвичайно своєчасним і практичним подарунком для українських освітан.

Оскільки семінар відбувався у Кривому Розі, логічною стала й лекція «Єврейська історія Криворіжжя» Світлани Піддубної, директорки Музею Михайла Мармера (м. Кривий Ріг), в якій вона окреслила напрями вивчення регіональної єврейської історії від початку процесу заселення краю євреями та їх культурно-економічної інтеграції на українських теренах до трагедії Шоа.

Доречним було практичне дослідження «Історія Голокосту в сучасному педагогічному дискурсі» Любові Висоцької, кандидата педагогічних наук, викладачки ККНАУ (м. Кривий Ріг), яке розкрило справжню картину уявлень сучасних підлітків про історію Другої світової війни і Голокост. Для слухачів демонстрація далеко не оптимістичних соціологічних даних була цілком зрозумілою, тому серед них виникла дискусія про те, як змінити ситуацію з небажанням молоді займатися навчальною діяльністю, цікавитися історією в цілому та історією Голокосту зокрема.

Учасників семінару дуже вразила презентація «Міжнародний дім зустрічей молоді в Освенцимі: його значення

для збереження пам'яті про Шоа в Польщі та Німеччині» Маріанни Шпак, наукового співробітника Музею Михайла Мармера (м. Кривий Ріг), в якому вона розповіла про свою діяльність у Міжнародному домі зустрічей молоді в м. Освенцимі (MDSM), як волонтера організації «Акція спокути заради миру» (нім. Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, ASF, англ. Action Reconciliation Service for Peace, ARSP). Вчена ознайомила слухачів із методами і формами навчання, які відбуваються в MDSM, та специфікою роботи едукаторів організації з інтернаціональними групами, що приїжджають до Освенцими вивчати історію Другої світової війни та Голокосту. Також доповідачка розповіла про функції волонтерської організації ASF, про її зв'язки з Україною, які завдання вирішуються у міжнародному діалозі спільного минулого.

І, звичайно ж, семінар став відкритим майданчиком для криворізьких учителів історії, де можна було поділитися напрацьованим досвідом методичних форм і педагогічних прийомів у контексті збереження пам'яті про трагічну історію України, про вшанування жертв Голокосту, Голодомору, формування історичних знань про сьогоднішню війну.

Велика подяка за те, що поділилися цікавими ідеями з колегами, Людмилі Хорьковій, вчительці історії, директорці ЗОШ I–III ступенів № 114; Катерині Андреевій, вчительці історії ЗОШ I–III ступенів № 22; Жанні Бабенко, вчительці історії ЗОШ I–III ступенів № 111; Денису Войтовичу, вчителю історії ЗОШ I–III ступенів № 120; Оксані Сиротюк, вчительці історії ЗОШ I–III ступенів № 2.

По завершенню роботи семінару учасники отримали сертифікати і подарунки: книжки, видані УЦВІГ і Музеєм Михайла Мармера.

Світлана Піддубна,
директорка Музею Михайла Мармера

2 СЕРПНЯ – МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ РОМІВ

«РОМСЬКОГО ЛІТЕРАТОРА ВЕЛЮ ПАШУНА СТРАТИЛИ В САНДАРМОХУ РАЗОМ З УКРАЇНЦЯМИ», – СПІВГОЛОВА АСОЦІАЦІЇ «РОМАНІПЕН» ВАЛЕРІЙ СУХОМЛИНОВ

15 вересня 2020 р. на «Громадському радіо» відбулась розмова наукового співробітника УЦВІГ, відомого українського історика Михайла Тяглою з громадським діячем Валерієм Сухомлиновим про історичні долі українських ромів.

Побіжний аналіз історії ромів за радянських часів показує багато спільного з історією українців того періоду, починаючи від 1920-х і до розпаду СРСР. Колективізація, коренізація, індустріалізація, ліквідація неписьменності, Голодомор, чистки – обидва етноси разом пройшли через усе це.

На початку 1920-х років мала місце політика коренізації, створювалися ромськомовні видання і школи. У 1930-ті цю політику згорнули. Як і багато інших народів, радянський режим заганяв ромів у колгоспи, вони так само постраждали від Голодомору.

Говорили також і про геноцид ромів під час Другої світової війни. Розкрити ці теми нам допомогли гості студії – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту Михайло Тяглий і співголова Асоціації «Романіпен» Валерій Сухомлинов.

Всесоюзний перепис населення 1926 р. показав, що на підрадянській території України проживали 13 тисяч 578 ромів, а загалом у СРСР – понад 61 тисяча ромів. Політика коренізації 1920-х рр. дала можливість ромам створювати періодичні видання, також з'явилися школи, де викладали ромською мовою. Почало розвиватися і ромо-

Говорили про становище ромів за часів Радянського Союзу

знавство. Індолог, академік Олексій Баранников досліджував ромські діалекти, а також шляхи, якими представники цього народу потрапили в Україну. Радянська влада заохочувала ромів до осілого способу життя і створення колгоспів. Разом із тим на початку 1930-х осілі роми постраждали від Голодомору. Дослідник Олександр Беліков пише: ромів, які тікали від голоду, за наказом Лаврентія Берії розстрілювали. Прописатися у великих містах, в яких було краще постачання продуктів, ромам було майже неможливо.

Про особливості політики коренізації ромів

Валерій Сухомлинов: Так сталося, що влада радянської України приділяла велику увагу тому, щоб заохотити ромів до стандартного способу життя. Що стосується культури, освіти, то в Україні таких, на жаль, крім одного журналіста-початківця, літератора Вела Пашуна (Зоріна), не було. Його стратили у Сандармоху разом з цвітом української інтелігенції.

Створювали колгоспи, серед них були досить успішні, зокрема на Вінниччині, в Криму, на Донбасі, під Харковом, на Чернігівщині. Так склалося, що ті роми, які давно проживали на території України, були більш-менш інтегровані в суспільство, багато хто осідав, переходив на українську мову. Процес коренізації почався у 1920-ті й тривав менш як 10 років.

Не помітити ці процеси було не можна, але одні чинили спротив цьому, а були такі, що сприймали це з захватом, йшли у комсомол, були ромськими активістами, агітували за колгоспи. Коли почався Голодомор, вони побачили, куди це привело.

Михайло Тяглий: Політика радянської влади була дуже неоднозначною, як і сприйняття ромського середовища. Різні етнічні групи займалися різними речами: хтось працював ковалем, хтось вирощував коней, хтось мав торгові маршрути. Альтернатива, яку радянська влада запропонувала, – не в насильницький спосіб, як у 1956 р., а поки м'яко – сприймалась по-різному. Дехто був готовий скористатись тими кредитами, а іншим це було незрозуміло, адже їхні предки століттями вели інший спосіб життя. Колгоспний рух сприймався неоднозначно. Деякі погоджувалися, а деякі брали ці кредити і просто зникали, такі випадки теж були.

Про ромську писемність та створення абетки на основі кирилиці

В. С.: Цей процес відбувався у Росії, саме там видавалася вся ця література. На основі російського алфавіту зробили ромський алфавіт. Також на ромську мову перекладали праці Леніна.

Були два дуже великі спеціалісти з цього питання – Сергієвський і Вентцель. Вони створили словник російських ромів, тієї етнічної групи, яка сформувалась на території Росії.

Ромської писемності не було, хоча перший ромський поет і казкар Російської імперії Олександр Герман був із Черкащини. Ромське культурне життя в основному відбувалося в Москві, Пітері й найбільших містах Росії, тому що там ще з кінця XVIII–XIX ст. склалась традиція циганських хорів. Вихідці з цих циганських хорів дуже часто мали якусь освіту, дехто мав аристократичне походження. Є роми-Шереметьєви, роми-Воронцови. Знаменита Парасковія Жемчугова, дружина графа Шереметьєва в Москві – рома Парасковія Ковальова.

Про життя ромів під час Голодомору

В. С.: Постраждали в основному роми інтегровані, які мешкали в колгоспах, які були осілими. Кочовим ромам вдалося у більшості врятуватися, а осілих ромів померло дуже багато. Потрібно працювати над тим, щоб увічнювати їх пам'ять, як жертв Голодомору. Кількість загиблих від голоду ромів невідома.

Про заохочення радянської влади до переходу на осілий спосіб життя

М. Т.: Це відбувалось у формі надання якихось кредитів для ромів, які переходили на осіле життя. Давали їм побудувати свої будинки, давали готові будинки. Це по-різному сприймалось ромською громадою, частина була готова перейти. Завдяки цьому ми дивимось на статистику загиблих під час геноциду, нацистської окупації і бачимо, що є цілі райони загиблих. Стосовно кочових ромів зі статистикою дуже складно: коли якийсь табір схопили в лісі й розстріляли, то про це майже нічого немає у документах, у кращому випадку – згадка про це. Найчастіше йдеться про південь України, Херсонську, Миколаївську області, північ Криму, там таких колгоспів було багато і багато ромів загинуло.

Про ромів під час Другої світової війни

В. С.: Багато хто з ромів, особливо кочових, сприйняв прихід окупантів більш-менш індивідуально. Вони пам'ятали німців і австрійців під час громадянської війни, які нічого такого не робили. Дуже подібна історія і євреїв, і ромів у всіх країнах.

М. Т.: Нацистський і радянський режим не можна отожднювати, вони багато в чому відрізнялися, але були деякі структурно дуже подібні речі. Ідеології були різними, дещо кращий, для цього ми маємо переформатувати суспільство, видалити з нього тих, кого вважаємо зайвими. Ми вважали зайвими тих, хто за класовою теорією був шкідливим, був експлуататором і так далі. Нацисти вважали за-

йшими тих, кого відносили до таких згідно з расовими критеріями.

Про поведінку місцевого населення на окупованих територіях щодо ромів

М. Т.: Формального поняття, подібного до того, як Яд Вашем називає рятівників євреїв «праведниками», стосовно рятівників ромів немає. Але таких історій було багато, ми це знаємо точно. Ромська громада останніми роками докладає багато зусиль для фіксування свого трагічного минулого. З'явилися вчені, історики, які записують ці історії. Не ромське місцеве населення справді надавало дуже велику допомогу ромам, які опинились перед загрозою знищення. Вони могли попередити про прихід німців, надавали прихисток, ділилися їжею, переховували їх. Таких випадків було дуже багато.

Про залучення ромів до бойових дій

В. С.: Роми воювали в лавах радянської армії. Воювали не тільки інтегровані роми, а також багато ромів із таборів. Багато було ромів-партизанів.

Про особливості пам'яті про геноцид ромів за радянських часів

М. Т.: Неправильно було б сказати, що відомостей про переслідування ромів німцями не було. Вони були в періодичних виданнях, у документальних збірках, художніх творах, кінострічках, мемуарах, спогадах.

З ромських жертв не менш ніж половину становили осілі роми, які жили не в лісах і таборах, а були частиною міського ландшафту, вони посідали якесь місце в місцевому господарстві. Той спосіб, у який ромів презентувала радянська масова культура в післявоєнне десятиліття, був передусім образом ромів, як таких кочових, чужинців, які не брали участі в місцевому житті, які не займалися суспільно корисною працею.

Відповідно вони не викликали співчуття у пересічного читача, не входили в палітру жертв німецько-фашистського режиму. Це створювало враження, що вони самі були винні у цих переслідуваннях, бо не хотіли працювати. Цей хибний критерій асоціальності формував загальне враження про ромів у радянської людини. Це залишається в Україні й донині в масових уявленнях про переслідування ромів.

Про 1956 рік для ромів Радянського Союзу

М. Т.: Це був дуже важливий момент в історії ромів, його можна дуже по-різному оцінювати. Деякі роми оцінюють таке примусове переведення на осілий спосіб життя позитивно, вважають, що пристосовуватись до умов навколишнього середовища правильно, що треба йти в ногу з культурою, цивілізацією. Інші вважали, що мали право зберегти свій власний спосіб життя і власні традиції.

Тут питання у тому, чи визнаємо ми право за якоюсь громадою жити так, як їм хочеться: кочувати, бути ковалями, міняти коней, торгувати. Переважна більшість ромських таборів не були помічені в якихось злочинах, це потім про них створили таке враження, що вони нібито злочинці.

Пам'ятник «Ромська кибитка» – скульптурна композиція, яка увічніює пам'ять про жертви геноциду ромів під час Другої світової війни. Встановлена на місці розстрілу 10 тисяч мирних ромів

Фрагмент ромської кибитки у Бабиному Яру

Дуже цікаво, як радянська влада готувала цей указ в 1956 р. У чернетках указу було написано: «Про приобщення кочующих цыган к труду», а коли він вийшов, у ньому було написано: «Про заперещеніе цыганам заниматься бродяжничеством». Тобто для радянської влади кочовий спосіб життя прирівнювався до злочинного способу життя.

В. С.: Річ у тому, що наш рід був осілий, завжди мав якесь житло. Мої предки займалися торгівлею худобою, тому багато мігрували. Різні були думки, різне бачення. Все залежало від того, яка доля спіткала родину після того, як відбулось примусове поселення.

Про пам'ять про геноцид ромів

В. С.: Архітектор головного пам'ятника у Бабиному Яру Анатолій Ігнащенко – ромського походження. Суб'єктивне ставлення пострадянських чиновників сприяло тому, що готовий і привезений у Бабин Яр пам'ятник так і не було встановлено там. Його перевезли до Кам'янця-Подільського, де теж були розстріли ромів. Це єдиний справді ромський пам'ятник у світі: роми ним займались, він має ромський вигляд і ромський дух. Я сподіваюсь, ми завершимо все, як планували, ще зробимо стежку слідів до цього пам'ятника і встановимо табличку.

Джерело: <https://hromadske.radio/podcasts/new-folder-2/roms-koho-literatora-veliu-pashuna-stratyly-v-sandarmokhu-razom-z-ukraintsiamy-spivholova-asotsiatsii-romanipen>

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ» / МЕРЕЖА ПАМ'ЯТІ

«МЕРЕЖА ПАМ'ЯТІ» зростатиме

2020 рік приніс нам чимало випробувань. Понад півроку триває зловісний карантин, який завдає удару майже по усіх сферах життя. Отже, нам усім потрібно шукати нових оптимальних шляхів для реалізації наших планів та ідей.

У минулому 2019 р. прийшов до завершення проект «Захистимо пам'ять», який тривав майже 10 років. Завдяки йому в Україні було споруджено 20 меморіалів на місцях масової загибелі євреїв і ромів, залучено десятки вчителів та учнів до пошукової, освітньої, меморіальної діяльності.

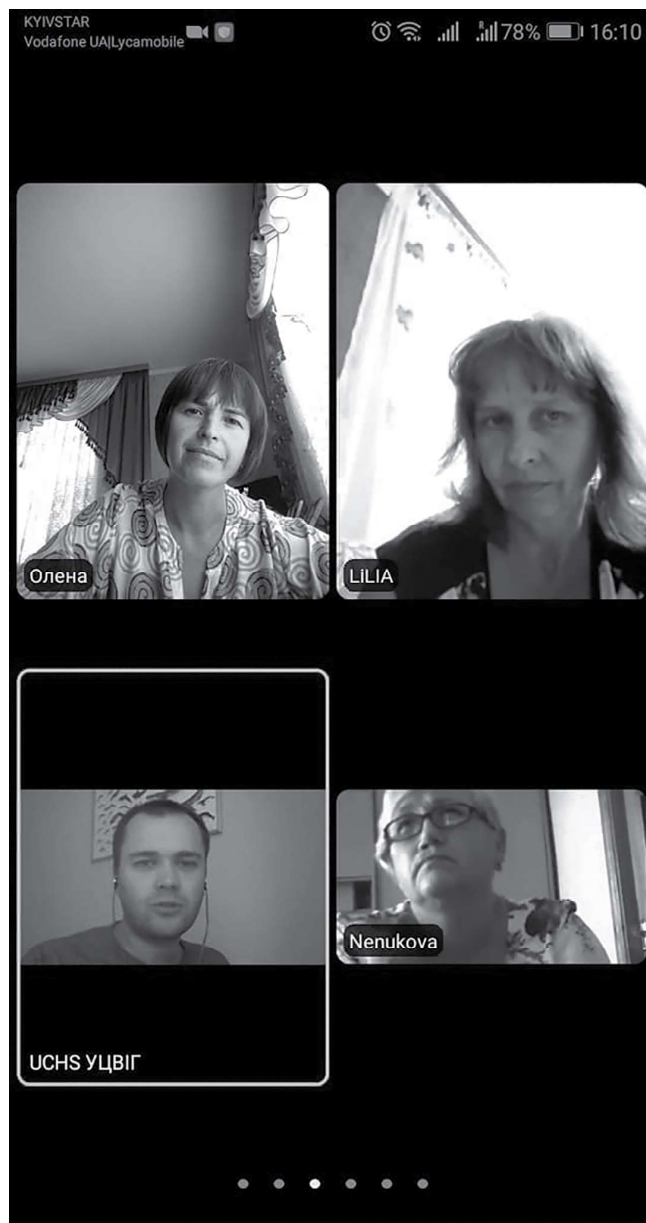
У 2020 році продовженням цієї діяльності став проект «Мережа пам'яті». На новому етапі триватиме робота із захисту масових поховань і вивчення місцевої історії Голокосту. Нова ідея полягає у створенні мережі, що зростатиме у міру залучення до неї нових учасників і партнерів, які продовжать збирати дані про масові поховання часів Другої світової війни та місцеві форми вшанування пам'яті, допоможуть зміцнити місцеві ініціативи щодо самостійного та відповідального захисту масових поховань, їх роботи над збереженням пам'яті та освітньої роботи на тему Голокосту. В Україні триває підтримка ініціатив зі збереження пам'яті, що реалізуються школами та громадами на місцях проекту «Захистимо пам'ять», щоб вони змогли самостійно продовжити розпочату педагогічну роботу з дослідження місцевої історії Голокосту та включити місця пам'яті в місцеву культуру пам'яті в довгостроковій перспективі. Актуальним залишається і догляд за місцями пам'яті, облаштуваннями під час реалізації проекту «Захистимо пам'ять».

14, 19 і 20 серпня 2020 р. в Україні відбулися три онлайн-вебінари, організовані Українським центром вивчення історії Голокосту для 16 учителів-учасників проекту «Захистимо пам'ять».

Перший вебінар 14 серпня було присвячено згуртуванню після довгої перерви, залученню ініціативних учасників до нового етапу проекту. Обговорювали загальні плани, новини, зміни на найближчі два роки, розвиток освітньої складової проекту.

19 серпня відбулася лекція «Публічна історія і Голокост», яку прочитав Володимир Склокін, керівник магістерської програми з публічної історії Українського католицького університету у Львові. Ця тема важлива у підготовці до наступного року проекту та освітніх заходів загалом. Публічна історія стверджує, що історія має бути власністю широких верств, суспільства, не замикатися у вузькому колі академічного рівня, а залучати суспільство до збирання і збереження історичної інформації, поєднувати макро- та мікросісторію від світового і національного рівня до рівня людини, усної історії. Розмова ішла про зміст та методи публічної історії, виклики, приклади в Україні та закордоном.

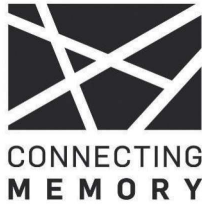
Під час третього вебінару 20 серпня обговорювали розробку методичних рекомендацій про організацію навчальних візитів до місць масових поховань жертв Другої світової війни та Голокосту. Методичний посібник заплановано до видання до кінця 2020 р. У рамках зустрічі учасники обговорювали його зміст, обмінювалися досвідом проведен-

ня меморіальних заходів, висловлювали пропозиції щодо змістового наповнення праці. Цей посібник міститиме практичні рекомендації і буде максимально враховувати досвід учасників проекту, адаптувати матеріали світових освітніх сайтів, присвячених питанням вивчення історії Голокосту та збереженню пам'яті про його жертв.

Серпневі онлайн-зустрічі стали потужним мотиватором для учасників проекту у їхній подальшій роботі з учнями. Усе більше людей долучатимуться до «Мережі пам'яті» та сприятимуть її зростанню і зміцненню.

Ольга Педан-Слепухіна, співкоординаторка проекту

CONNECTING
MEMORY

Stiftung
Denkmal für die
ermordeten Juden
Europas

«CONNECTING MEMORY – NETZWERK ERINNERUNG – МЕРЕЖА ПАМ'ЯТІ»

Берлін, 23 вересня 2020 р.

Шановні пані й панове!

Шановні партнери проекту!

У травні 2020 р. ми поінформували вас про нові напрями нашого проекту, який під назвою «Мережа пам'яті» розпочав чергову фазу своєї роботи. Пандемія COVID-19 поставила усіх нас перед багатьма новими викликами. І тому ми хочемо щиро подякувати нашим партнерам на місцях, які попри таку надзвичайно складну ситуацію просувають заходи нашого проекту і роблять великий внесок у його реалізацію.

Догляд за спорудженими меморіалами

Основним завданням проекту є утримання у належному стані 20 місць пам'яті й інформації, встановлених за період з 2011 до 2019 рр. в Україні. Отже, навесні було визначено обсяг робіт із догляду й ремонту меморіалів, а влітку роботи на місцях пам'яті було виконано у Західній Україні. Наразі з будівельною компанією узгоджуються ремонтні роботи на меморіалах в центральній частині України, які незабаром розпочнуться.

У Вінницькій і Житомирській областях було встановлено дорожні знаки, які вказують на місця пам'яті жертв Голокосту й геноциду ромів. На двох меморіалах на заході України (Рава-Руська й Прохід) дорожні знаки було замінено на нові.

Нові концепції сталого догляду й збереження меморіалів розробляються у тісному діалозі з місцевими координаторами і громадами.

Оцінювання і збирання даних

Оцінка попереднього проекту є необхідною складовою цієї фази, щоб узагальнити принципи й досвід проекту і використовувати їх у майбутній роботі з місцевими ініціативами із захисту місць масових поховань. Оцінюватиметься педагогічна й історична робота проекту, а також правові засади із захисту місць масових поховань в Україні. Водночас відбувається збирання даних про наявні ініціативи в Україні, Білорусі і Росії.

Педагогічна робота

У серпні Український центр вивчення історії Голокосту провів три вебінари для 16 учителів проекту «Захистимо пам'ять». Вчителям, які взяли участь у вебінарах, надається підтримка їхніх ініціатив із дослідження місцевої історії Голокосту й розроблення довгострокових форм пам'яті, а також підтримка їхніх позицій, як активних учасників роботи зі збереження пам'яті на місцях. На вебінарах учителі отримали можливість більше дізнатися про культуру пам'яті у громадському просторі, а також поділитися до-

Дослідження за технологією «лідар» поблизу Бердичева, червень 2020 р.

Встановлений дорожній знак вказує на віддалене місце розташування меморіалу поблизу с. Чуків у Вінницькій області

Пробний стенд пересувної виставки, яку було показано 22 жовтня – 13 листопада 2020 р. у Національному музеї історії України у Другій світовій війні в Києві

свідом про методичну підготовку відвідувань меморіалів разом з учнями.

Дослідження і захист поховань

Визначення розміру могил і їхньої деформації після війни є першим необхідним кроком із захисту поховань. Потрібно знайти й впровадити ефективні і, за можливості, недорогі методи неінвазивного дослідження поховань. Від колег із міждисциплінарної робочої групи «Ландшафти конфліктів» Оснабрюцького університету ми отримуємо фахову підтримку щодо випробування різних методів і технічних можливостей. У межах цієї тісної співпраці в червні 2020 р. за допомогою технології «лідар» було досліджено одне місце масових розстрілів біля колишнього ае-

Поховання поблизу аеродрому було вкотре розкопано, спокій мертвих – порушено. На жаль, розслідування поліції досі залишаються безрезультатними

Сліди спалювання могил біля м. Бердичева, серпень 2020 р.

родрому поблизу м. Бердичева. Зйомки виконала спеціалізована українська фірма. Дослідження супроводжував голова місцевої єврейської громади. Партнери з Оснабрюку проаналізували дані і створили цифрову модель поверхні. Заплановано проведення подальших досліджень у Бердичеві. Деякі з великих могил біля аеродрому поблизу Бердичева влітку знову було спалювано, а спокій мертвих – порушено. Це знову вказує на те, наскільки необхідним є захист поховань і в інших місцях.

Документування і робота з громадськістю

Задля сприяння обміну знаннями й досвідом про проблематику і захист місць масових поховань, результати проекту «Захистимо пам'ять» було представлено громадськості. Наступним кроком після брошури про роботу проекту «Захистимо пам'ять» стала онлайн-виставка (в червні), яку було презентовано в межах онлайн-конференції Міжнародного альянсу пам'яті жертв Голокосту (IHRA).

У середині вересня у Києві було підготовлено пересувну виставку про проект українською та англійською мовами. Від 22 жовтня до 13 листопада 2020 р. можна було ознайомитися з виставкою в Національному музеї історії України у Другій світовій війні в столиці України. Ще декілька примірників пересувної виставки буде передано в розпорядження освітніх закладів і музеїв України.

Задля документування і згадки про церемонії відкриття меморіалів, що відбулися у 2019 р., було виготовлено короткометражні фільми. На каналі Фонду в Ютуб і на сторінці проекту у Фейсбук було оприлюднено фільми про Бараші, Бердичів і Хажин. У подальшому планується створення фільмів про відкриття інших меморіалів.

З повагою і найкращими побажаннями,
команда проекту «Мережа пам'яті»:
Уве Ноймеркер, д-р Ульріх Бауманн, Олександра Вроблевська,
д-р Світлана Бурмістр, Марія Гончаренко-Шуберт

ПРОЕКТ «БАБИН ЯР»

НОВИНИ ПРОЕКТУ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ».
РОЗВИТОК ІНТЕРАКТИВНОГО ПУТІВНИКА ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Упродовж вимушеної перерви у навчальних зустрічах для наших колег, нам вдалося додати кілька нових та корисних функцій і матеріалів до Інтерактивного путівника для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії».

Перш за все, ми запустили новий розділ путівника: «Пам'ятні дати». Відтепер понад 60 матеріалів для вчителя (готові уроки, практичні, виховні заходи, квести тощо) поєднано з пам'ятними датами, до яких ці заняття можна використати. Причому у виборі дат для нас мав значення системний підхід у вшануванні пам'яті Бабиного Яру та широкий контекст, у якому такі заходи можна проводити. Щомісяця, починаючи від серпня, на сторінці УЦВІГ у Фейсбук з'являється нагадування про пам'ятні дати поточного місяця, під час вшанування яких варто звернути увагу на матеріали з історії та пам'яті про Бабин Яр.

Також у розділі «Теорія та практичні поради» ви тепер можете знайти два типові плани презентації матеріалів проекту: семінар для учасників-учителів і семінар для учасників-методистів. Обидва апробовано у 2018–2019 рр. у різних містах нашої країни. Щиро дякуємо колегам, які допомагали організувати ці заходи та брали в них участь, і радо пропонуємо учителям і методистам користуватися довідком проекту для представлення матеріалів своїм колегам.

Розділ «Авторам», у якому ви можете створювати власні розробки за допомогою конструктора занять, віднедавна підтримує крім звичної реєстрації також реєстрацію/авторизацію через облікові записи Фейсбук і Гугл.

Тож радо запрошуємо вас користуватися та лишати відгуки.

Нагадуємо, що проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» здійснюється Українським центром вивчення історії Голокосту, Українським інститутом національної пам'яті, Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Музеєм історії міста Києва за підтримки Українського інституту національної пам'яті та Благодійної ініціативи «Українсько-єврейська зустріч» (Канада).

Усі складові проекту доступні онлайн за посиланням <http://memory.kby.kiev.ua/>.

Інформація УЦВІГ

ДОСЛІДЖЕННЯ

ГЕНОЦИД РОМІВ. ОСОБЛИВОСТІ МІЖЕТНІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ НА ВОЛИНІ

Населення Волині вирізнялося толерантним ставленням до ромів, про що не раз згадують самі роми під час запису усних свідчень. Такі відносини були взаємними. Зокрема, свідки подій Русило Олексій Тихонович, 1929 р. н., та Черевко Анастасія Павлівна, 1936 р. н., із села Лобна Заріччянського району Рівненської області згадують, що «одного січневого дня місцеві цигани принесли звістку в село, що наближаються німці. Жителі села залишили свої домівки, взявши з собою найнеобхідніше. Німці спалили село, а жителі його переховувалися на хуторах, жили у землянках, а після визволення від фашистів повернулися, щоб відбудувати свої домівки».

Треба зауважити, що на Волині створювалася особлива суспільна атмосфера. Саме в цьому регіоні найактивніше порівняно з іншими частинами України діяли як націоналістичні угруповання, так і партизанські загони та з'єднання, тобто обидві течії руху Опору. Саме на Волині було гостріше відчутим українсько-польське протистояння, яке брало свій початок іще із передвоєнного періоду. Торкнулися Волині й військові дії з обох сторін, встановлення з початку війни окупаційного режиму і відповідно, Голокост євреїв та геноцид ромів. Волинь можна назвати краєм, де найбільше проходило різнохарактерних кривавих сутичок.

Водночас у середовищі простих волинян, які пережили війну, все-таки було співпереживання. Це відрізняло ставлення до євреїв і до ромів. Якщо на ставленні до євреїв певною мірою накладала відбиток боротьба із «жидо-більшовизмом», яку підтримували навіть окремі представники духовенства, то щодо ромів виявляли більше співчуття, тому що роми не становили небезпеки для українців. Навпаки, в окремих селах їх вважали своїми, навіть корінними. Що ж стосується релігійних діячів, то вони мали б їх активніше підтримувати, оскільки роми на Волині сповідували переважно православну віру.

Далися ознаки і стереотипи у ставленні до ромської спільноти у середовищі українців. З усних джерел інформації ми дізнаємося, що українці співчували своїм знайомим ромам, але, якщо вести мову про ромів взагалі, то серед українців переважало все-таки упереджене ставлення. На місцях розстрілів безпосередню участь брала місцева допоміжна поліція. Про це стверджують роми за переказами своїх батьків. Як правило, серед населення, принаймні, його великої частини, в екстремальній ситуації, коли війна і біда торкнулася кожної родини, над долею ромів мало хто замислювався. Крім того, потрібно врахувати множинність і поступову зміну позиції щодо геноциду ромів із боку українців. У війну вони ставились до ромських бід інакше,

аніж тепер. Із плином часу йде переоцінка подій, змінюється і ставлення до окремих етнічних груп. Провідну роль відіграє особистісний фактор і загальні моральні цінності у відносинах між людьми.

Багато нових цікавих фактів ми виявили, працюючи із німецькою громадською організацією «Освітня ініціатива заради миру» у рамках проекту «Зневажений геноцид». Проте питання це до кінця не вивчено, і повну картину геноциду ромів на Волині не відтворено, а, отже, потрібно організувати пошукові експедиції і детально, поглиблено вивчати становище ромів Волині у роки Другої світової війни, інакше багато історичних фактів для відтворення реальної картини ми можемо назавжди втратити.

Іраїда Майданець, громадська активістка

«А ЦЕ БУВ ТІЛЬКИ ПОЧАТОК...»

У Збаражі на Тернопільщині збереглося чимало пам'яток, які свідчать про проживання у місті чисельної єврейської громади, що становила третину всього населення. Як зазначає у своєму путівнику Генрик Шляський, станом на 1934 рік у Збаражі проживали 2598 євреїв¹. Відомо, що під час Другої світової війни ця кількість зросла до 5 тисяч. Місто заповнили втікачі із Західної Польщі, а також переселенці-євреї зі Скалата, Гримайлова та Підволочиська².

За часів нацистської окупації у Збаражі було проведено шість винищувальних акцій єврейського населення міста в рамках операції «Рейнгард». Як наслідок, після війни з єврейської громади міста виціліло близько 60–70 осіб³.

Мовчазними свідками трагічних подій, що мали місце у Збаражі майже 80 років тому, є дві братські могили. Одна з них розташована на території нафтобази, де поховано більше ніж дві тисячі євреїв, інша – поблизу міського стадіону, у ній поховано 19 осіб. Однак на території Збаража є ще одна братська могила, яка залишилася лише у спогадах очевидців і наразі не означена та не досліджена.

Марек Шмаюк згадує, що росіяни зайняли Збараж 17 вересня 1939 р. і залишили його 2 липня 1941 р. Цього ж дня, у середу, о 4-й годині пополудні, до міста увійшли німці. 4 липня, у п'ятницю, до міста прибули есесівці, які відразу спалили синагогу й розпочали вбивства євреїв⁴. Очевидець подій Іцхок Лілєн пригадує, що добре пам'ятає цей день. Він теж надає відомості про підпал синагоги, а також про те, що у цей самий день було вбито 20 євреїв⁵. Про вбивство 22 євреїв біля синагоги з початком окупації Збаража згадує також і Леопольд Бедер⁶.

Про ті самі події у перші дні окупації пише очевидець Якуб Літнер. У своїй книжці «Моя дорога крізь ніч» автор зазначає, що збаразькі євреї назвали 4 липня «чорною п'ятницею». Він пише, що вже на світанку з'явилися фор-

мування з чорними знаками, в характерних чорних машинах, тобто військово-поліційна організація СС. Автору спогадів тоді вдалося, що ці чоловіки у чорному – це грабарі (могильники), а чорні авто – домовини на колесах. Якуб Літнер пише, що вже «перед полуднем розігрався пролог нашої трагедії. Підпалено обидві синагоги, потім настала наша ніч св. Варфоломія. Грабунок, вбивство і вгвалт впали на нас, наче руйнівний град. Не оминили жодного єврейського помешкання. А це був тільки початок...»⁷.

Особливо врізалася у пам'ять, як пише Якуб Літнер, подія, що теж мала місце того ж 4 липня. Ідеться про вбивство Гіндеса, який раніше був торговцем збіжжям (ім'я Я. Літнер не зазначає). За відмову віддати ключі від складу, які кілька тижнів тому були передані росіянам, Гіндеса вбили на місці, перед входними дверима власного дому. Літнер добре усе бачив, оскільки був його сусідом і проживав навпроти. Жінка Гіндеса не відважилася підійти одразу до вбитого чоловіка. Лише коли перед домом спорожніло, жінка перетягнула тіло під огорожу саду. Якуб Літнер розповів, що лише наступного дня тіло вбитого Гіндеса забрали на авто і поховали перед спаленою синагогою, де були поховані інші євреї міста, вбиті так само.

Про поховання на території синагоги знаходимо відомості також у *Меморіальній Книзі Збаража*, виданій 1983 р. під редакцією Моше Зоммерштейна у Єрусалимі. У ній зазначено, що одразу після вступу до міста Збаража німці вбили кількох євреїв, які були на той час на вулицях. Серед убитих були і найбільш шановані люди: Маєр Гіндес і його дружина, Аарон Кляр, Йосеф Сегаль, Ізраєль Зоммерштайн та інші. Побоюючись німецької помсти, місцеві євреї навіть не могли віддати останню шану вбитим і поховати їх на кладовищі. Саме тому їх поховали на подвір'ї Великої синагоги⁸. Про такий самий факт згадував у приватній розмові колишній мешканець Збаража Йоель Волкович Дрорі, який зараз проживає у місті Рамат-Ішай (Ізраїль). Він розповідав, що неподалік синагоги була пам'ятна таблиця з інформацією про групу євреїв, які були розстріляні та поховані там. Кількість жертв – невідома. На цей час не збереглося ані цієї таблиці, ані будь-яких відомостей про неї.

Що ж до поховання на території синагоги, то, імовірно, тут не робили жодних ексгумацій. Такі пошукові роботи, до прикладу, відбувалися на двох інших братських могилах, де були поховані останки вбитих єврейських мешканців міста Збаража. Знову ж таки, зі спогадів Якуба Літнера можемо дізнатися, що ексгумацію жертв п'ятої і шостої акцій було проведено 30 червня 1944 р. (нині це територія підприємства із забезпечення нафтопродуктами), а наступного дня, 1 липня – на могилі «за замком»⁹ (поблизу міського стадіону). Однак автор спогадів не згадує нічого про ексгумацію тіл на території синагоги. Тому можемо припустити, що під час роботи комісії з Москви, яка з'ясувала подробиці масових убивств, цього не відбулося.

Достеменно невідомо кількість євреїв Збаража, вбитих на початку липня 1941 р., у перші дні окупації міста. Очевидці наводять різні дані – від кількох до кількох десятків

¹ Ślaski Henryk. Zbaraż w przeszłości i teraźniejszości. Opis historyczno-krajoznawczy powiatu z 14 ilustracjami. Tarnopol, 1934. S. 38–39.

² Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / редактор Проф. д-р Володимир Жила. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980, Т. 1. 733 с. (Український Архів, том XXX), с. 132.

³ Szmajuk Marek. Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygnatura 301/2571, Archiwum ŻIH, s. 1.

⁴ Ibid.

⁵ Liljen Icchok. Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygnatura 301/3554, Archiwum ŻIH, s. 1.

⁶ Bieder Leopold. Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygnatura 301/1045, Archiwum ŻIH, s. 1.

⁷ Jakob Littner. Moja droga przez noc / tl. i oprac. Maria Skalska. Warszawa, 2014. S. 41–42.

⁸ Sefer Zbaraz. Zbaraz: the Zbaraz Memorial Book / red. Mosze Sommerstein. Tel Aviv, 1983. S. 178, nlb. 1, 45, il. URL: <https://ia801902.us.archive.org/0/items/nybc314121/nybc314121.pdf>.

⁹ Littner Jakob. Moja droga przez noc / tl. i oprac. Maria Skalska. Warszawa, 2014. S. 138–139.

осіб. Тому це ще належить з'ясувати під час подальших пошуків і досліджень.

Нині ще не всі масові поховання виявлено та означено. Їх вдасться відшукати завдяки спогадам, які залишили очевидці кривавих подій, що мали місце у Збаражі під час Голокосту. Враховуючи інформацію свідків, ми можемо говорити про те, що у місті Збаражі, на території синагоги (вулиця Ш. Алейхема, 1) є ще одне масове поховання євреїв – перших жертв погромів та вбивств, що відбулися на початку липня 1941 р. Цей факт потребує подальшого дослідження, верифікації та фіксації. Проте найголовніше – потрібно означити це поховання та внести його до переліку місць пам'яті міста Збаража.

Таня Федорів,
м. Збараж, Тернопільська область

КРИВАВІ ШЛЯХИ ЗРАДИ. КІРОВОГРАД

Екзгумація на місці масового розстрілу євреїв
у протитанковому рову, 13–14 травня 1960 р.

Архівні кримінальні справи фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України у місті Кропивницькому, які зберігаються в Управлінні СБУ в Кіровоградській області, свідчать про жорстокі звірства в період тимчасової фашистської окупації Кіровограда та Кіровоградського району в роки Другої світової війни. З перших днів окупації в Кіровограді створювали багато тюрем, таборів і катівень, які були заповнені тисячами арештантів: «СД» – вул. Велика, 41 (вул. Велика Перспективна, але пізніше вона згадується як вул. К. Маркса, бо була перейменована. – *Ред.*) та вул. Московська, 45 (зараз вул. Чмиленка. – *Ред.*), тюрма «СД» – вул. Польова 52 (вул. Габдрахманова. – *Ред.*), гестапо – Куцівська школа № 30, табір «СД» на Терновій Балці, катівня жандармерії.

Протягом двох із половиною років панування фашистських окупантів у Кіровограді у вищезгаданих каральних закладах майже щодня проводили масові розстріли. Найчастіше гітлерівські акції зі знищення населення відбувалися на початку окупації та перед відступом німецьких військ з окупованої території.

В обвинувальному висновку на шістьох працівників тюрми «СД», які конвоювали та розстрілювали арештантів/в'язнів, ідеться про майже 7 тисяч розстріляних під час окупації кіровоградських євреїв. Також згадано про загальну кількість розстріляних громадян – понад 35 тисяч (ГДА СБУ, м. Кропивницький, № 10184, т. 2, арк. 164–185).

Водночас у матеріалах іншої справи, а саме у «Виписці з акту міської комісії міста Кіровограда зі встановлення злочинів, учинених німецько-фашистськими загарбниками», зазначено таке:

«На підставі показань свідків, заяв громадян, протоколів допитів, даних розкопок та висновків судово-медичної експертизи встановлено, що в Кіровограді німецько-фашистськими загарбниками та їх пособниками за час тимчасової окупації замучено та розстріляно до 72 тисяч радянських громадян, в тому числі: в колишній фортеці за містом – до 50 тисяч радянських військовополонених та мирних громадян; в районі першого Сахарного мосту в балці – понад 7,5 тисячі мирних громадян; на території двору колишньої тюрми СД при Педагогічному технікумі та присадибній ділянці – до 4 тисяч чоловіків, жінок, старих та дітей;

на території табору військовополонених по вулиці Шевченка – до 4 тисяч військовополонених; на північній околиці передмістя Ново-Олексіївки – до 4 тисяч мирних громадян» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, № 4149, т. 1, арк. 189–190).

Від перших днів

У перші дні окупації, а точніше з 5 серпня 1941 р., окупанти на чолі з фельдкомендантом майором Бергером розпочали переслідування єврейського населення Кіровограда. За його наказом усі євреї повинні були носити на правій руці вище ліктя білу пов'язку з шестигуною «Зіркою Давида» синього кольору. А за постановою голови міської управи міста Кіровограда Семена Юркова вихід на ринок євреям дозволяли лише з 8-ї до 10-ї ранку, продаж продуктів євреям мали здійснювати в останню чергу. Порушники цих наказів сплачували штраф у розмірі 100 карбованців, або ж їх заарештовували на одну добу.

Ось про що розповідають сторінки архівних кримінальних справ НКВС-КДБ про найактивніших пособників фашистів.

Одним із керівників тих перших злочинів був комендант місцевої новоствореної на той час так званої Української служби порядку міста Кіровограда **Минасевич Лук'ян Станіславович**, 1896 року народження, уродженець Свинюхинського району Житомирської області, мешканець міста Кіровограда. На цій посаді він пробув із 15 серпня до 30 листопада 1941 р.

У його підпорядкуванні було майже 600 осіб, які розподілялися на п'ять поліцейських дільниць на чолі з приставами та агентурною мережею. Минасевич керував діяльністю зі встановлення окупаційного порядку в місті, роботою слідчої частини, видавав санкції на арешти, чинив суд та розправу, вилучав речі в арештованих громадян та з квартир кіровоградців, які встигли евакуюватися.

Одразу після звільнення міста та області від окупантів Минасевич був поміж перших засуджених. Вироком військового трибуналу від 17 червня 1944 р. його засуджено до вищої міри покарання – розстрілу.

ЖУРАВЛІОВ Кирило Кирилович, 1903 року народження, уродженець міста Кіровограда, українець, він же – Кирил Славов Чобанов, 1898 року народження, уродженець міста Тулча (Румунія), громадянин Болгарської Республіки.

Під час окупації Кіровограда Журавльов залишився на тимчасово окупованій території. У серпні 1941 р. вступив на службу до створеної окупантами кримінальної поліції на посаду старшого поліцейського, потім став старшим слідчим, а від травня 1942 р. співпрацював з контррозвідальним органом Німеччини ГФП (польова секретна поліція) як агент під псевдонімом «Васілій» із грошовим утриманням у 400 марок окупаційної валюти та продовольчим пайком.

За свідченнями, на допитах в обласному КДБ Журавльов розповідав, що з перших місяців окупації Кіровограда пішов на службу до місцевої поліції старшим поліцейським за пропозицією своїх товаришів Фіалковського та Бринкіна (брали активну участь у багатьох масових арештах та розстрілах на території міста). Мав у розпорядженні 12 рядових поліцейських, за допомогою яких забезпечував охоронну та патрульну службу в Кіровограді. Згодом був назначений слідчим кримінальної поліції. Вирізнявся тим, що на допитах місцевих мешканців, які проходили по кримі-

нальних справах як крадії, хулігани та бандити, застосовував жорстокі методи здобування інформації та визнання (бив батогами, металевою лінійкою або гумовим шлангом по оголеному тілу навіть жінок і підлітків). Брав безпосередню участь у арештах та знищенні мирних громадян єврейської національності.

Побоюючись відповідальності за скоєння тяжких злочинів, у 1944 р. виїхав до Румунії, оскільки дружина була молдавською за національністю. Влаштувався на службу до контррозвідувального органу Румунії – «Служби секретної інформації». Після закінчення Другої світової війни, побоюючись викриття як кіровоградський каратель, змінив свої біографічні дані й документи та виїхав із родиною до Болгарії, де прожив до 1959 р. У березні 1960 р. був затриманий органами держбезпеки Народної Республіки Болгарія, згідно із договором про правову допомогу між СРСР і НРБ. 30 березня того ж року був переданий до УКДБ у Кіровоградській області. Рішенням судової колегії від 14 жовтня 1960 р., відповідно до постанови Президії Верховної Ради СРСР від 18 липня 1960 р., як виняток Журавльова К. К. засуджено до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього майна. До грудня того ж року засуджений Журавльов писав касації щодо зміни міри покарання, однак постановою Президії Верховної Ради УРСР клопотання про помилування було відхилено.

Кривавий серпень

За наказом Бергера для єврейського населення (чоловіків, жінок і підлітків від 14 років) встановили так звану трудову повинність, використовуючи їх на тяжких роботах без оплати та продовольчого пайка. Звільнялися від роботи лише цілком непридатні, тобто стовідсоткові інваліди. Заради ефективного контролю за щоденним збиранням євреїв на роботи міський голова Семен Юрков створив при міській управі так звану єврейську раду на чолі з місцевим мешканцем, «непримиримим ворогом радянської влади», купцем першої гільдії (зі слів свідка) паном Гиришбургом, який мав у штаті чотирьох помічників. Щоденно, о 6-й годині ранку, все єврейське населення повинно було збиратися біля єврейської ради для розподілу на об'єкти міста для роботи з його благоустрою та відновлення після бомбардування.

З особистих письмових показань Минасевича: «У другій половині серпня, під час одного з моїх ранкових рапортів, я отримав розпорядження від військового радника фельдкоменданта майора Вайнера, що на Куцівці, в школі № 30, буде розміщуватись німецька поліція, яку очолюватиме штурмбанфюрер СС Герман, і що я, як комендант служби порядку, повинен налагодити взаємовідносини з ним... Того ж дня я прибув до приміщення школи № 30 і познайомився з його підлеглими. Через 3–4 дні після візиту о 9-й ранку до мене на службу за адресою Карла Маркса, 40 приїхали люди Германа та передали розпорядження до 2-ї години дня доставити до СД 100 чоловіків євреїв віком від 16 до 45 років. Розцінюючи, що вказані євреї потрібні СД для виконання робіт, я запропонував звернутися з цього питання до керівника єврейської ради Гиришбурга. ...Разом із помічниками Гиришбурга поліцейські до 12-ї години збрали майже 100 осіб. Коли близько 2-ї години дня за єврейями приїхали оберфельдфебель та німецький солдат, то вони вказали, що до 100 ще не вистачає 10–12 осіб. Оберфельдфебель дав розпорядження, щоб осіб, яких не вистачає, взяти де попало: на вулиці, по квартирах – де знайдуть... Мій заступник Іван Молодін до 2-ї години дня розшукав

і доставив до комендатури вказану кількість євреїв. Потім уся партія євреїв, виключно чоловіки, під охороною шести співробітників української служби порядку та двох озброєних автоматами співробітників СД пішим ходом відправились на Куцівку, в школу № 30.

До 2-ї години наступного дня від імені Германа мені переказали розпорядження зібрати нову партію євреїв в кількості 150 осіб для відправки до Куцівки.

...о 10-й години до комендатури заїхав перекладач Германа, спитав, як справи з підбором нової партії євреїв, та сказав, що сьогодні співробітники СД не зможуть конвоювати партію «робітників» і що о 2-й годині дня я повинен відправити їх своїми силами.

Близько 10-ї години 30 хвилин у двір комендатури було доставлено 60 осіб, а до 11 години – ще 20 євреїв. Гиришбург прислав записку, що більше зібрати не може. Тоді я дав розпорядження виділити з резервного взводу 7 охоронців і доручив кожному з них протягом двох годин, тобто до часу дня, зібрати по 10 євреїв у дворах, квартирах, збирати на вулицях, де вдасться ввійти...

До двох годин партія євреїв у кількості 150 осіб була зібрана. Тоді я розпорядився виділити 8 осіб з резервного взводу для конвоювання до 30-ї школи...

На наступний день до мене прийшов голова єврейської ради Гиришбург і заявив, що з відправлених до 30-ї школи євреї до сьогодні не повернулися і що родичі звертаються за роз'ясненнями... Я сказав Гиришбургу, що сьогодні це питання не буду з'ясовувати, оскільки і сам не знаю, для чого СД потрібно стільки чоловіків.

Наступного дня лейтенант Шмідт надав мені розпорядження до 2-ї години дня підготувати третю партію євреїв у кількості 120 осіб. Ця партія була так само набрана, як і дві попередні, тобто частково з єврейської ради, а решта по квартирах і на вулицях.

...Усього до 30-ї школи в розпорядження СД було відправлено 370 осіб. Про долю відправлених євреїв я дізнався вже пізніше зі слів перекладача комендатури, що нібито всіх цих євреїв було розстріляно в протитанковому рову біля Куцівки» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, № 10162, т. 1, арк. 71–77).

«Євреям тут не місце!»

29 вересня до Кіровограда прибула спеціальна група німецьких солдатів «СС» у кількості 33 осіб. За згадками свідків, це були незвичайні військові, які носили особливу форму. Ходили в черевиках із крагами, мали автомати та кинджали. У їхньому розпорядженні були спеціальні автомобілі темно-зеленого кольору з накриттям. Під час сидіння в такому автомобілі ноги фіксувалися так, щоб неможливо було піднятися. За це місцеві поліцейські прозвали їх зеленими вовками. На таких вантажівках вивозили арештованих до місць розстрілів.

30 вересня, о 6-й годині ранку, усім поліцейським місцевої поліції оголосили збір. До двору комендатури збралися понад сотня поліцейських, жандармів, гестапівців та так звані зелені вовки.

«Учасники цієї спецгрупи в бесідах із нами, працівниками поліції, хвалилися, що їхнє основне завдання – знищити громадян єврейської національності, – згадає Журавльов. – Комендант поліції Минасевич розподіляв поліцейських по групах (3–5 співробітників) та прикомандирував до них по два гітлерівці з числа спецгрупи. Створені загони ходили по місту, розшукуючи місцевих євреїв. Одних арештовували та доставляли в окремий двір біля бані у великому провулку, а решту зганяли до двору комендатури. Я пам'ятаю, що потрапив до загону, який ареш-

итовував єврейські сім'ї по Архангельській вулиці приблизно в 12 будинках, розташованих у кварталах між вулицями Леніна та Тимірязєва. Нами було арештовано близько 40 чоловіків, жінок, дітей та літніх людей єврейської національності. Усіх повели в двір бані» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, справа № 12980, т. 1, арк. 34–36).

Із деяких свідчень відомо, що частину арештованих євреїв утримували в приміщенні місцевої школи № 30 на Кушівці.

Під час проведення інструктажів поліцейським, які збирали по місту єврейські сім'ї, Минасевич зазначав, що потрібно зібрати всіх – дітей та старих, жінок і чоловіків. «Ім прожити тут нічого, – нехай їдуть на Маловисківський цукровий завод і там працюють», – пояснював поліцейським комендант.

«Євреям тут не місце! Вони заважають будувати щасливе життя», – наголошував німецький офіцер через перекладача (ГДА СБУ, м. Кропивницький, справа № 12980, т. 1, арк. 76).

Під час масових арештів багато хто з місцевих євреїв тікали з міста, цілими сім'ями ховалися по підвалах та куренях, щоб уникнути розстрілів. Поліцейські спільно з окупантами постійно проводили пошукові заходи у складі спеціально створених бригад. Після арешту знайдених євреїв доставляли до комендатури.

Один із свідків згадує, як після арешту його сусіда на прізвище Бойман у двір прийшов Журавльов із кількома поліцейськими та намагався зайти до квартири арештованого, де лишалася його дружина. Квартира Боймана була зачинена, тому Журавльов зірвав замок та увірвавшись до квартири, почав шукати жінку. З ненавистю Журавльов зривав зі стіни портрети хазяїв квартири, толочив їх ногами та лаявся на адресу євреїв.

На запитання слідчого «До вас хто-небудь звертався за допомогою?» арештований Іван Молодін (заступник коменданта Минасевича) розповідав: «Так. За допомогою до мене звертались. Наприклад, коли був масовий розстріл євреїв і я був на 2-й дільниці, то до мене звернувся Немировський Петро Давидович. Він казав мені: "Врятуйте мене. Ви ж мене знаєте!". Але поліцейський, не знаю прізвища, крикнув: "Я його знаю! Це єврей!". І після цього Немировського заарештували й посадили в машину. Він був розстріляний».

А надалі під час допитів Молодіна з'ясувалося, що 6 вересня, після арештів чоловіків-євреїв, які не повернулися з «примусових робіт», до останнього звернулася дружина одного із місцевих євреїв на прізвище Сельвестрова, яка благала звільнити її чоловіка. На що Молодін відповів: «Хто він? Жид? Туда йому і дорога! Ти хіба не знаєш, куди ми їх діваємо? Тепер євреїв немає – жиди! А жидів ми всіх розстрілювали!» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, справа № 10162, т. 1, арк. 101).

Журавльов про день розстрілу: «Коли ми являлися до гебітскомісара, він наливав нам по кухлю горілки та давав закуску. Ми, карателі, випивали горілку та за вказівкою гебітскомісара брали з комендатури пійманих євреїв, садили в машини й вивозили за місто Кіровоград у напрямленні/напрямі Виски, де в 5–6 кілометрах розміщувались протитанкові рви. Там ми розстрілювали євреїв. Ставили їх обличчям до рову та стріляли з пістолетів "ТТ" в спину».

«...стріляти ми починали по команді "рус – стріляй". Хто залишався пораненим, німці добивали з автоматів. Потім ми проводили перевірку – чоботами перевертали розстріляних,

а хто ще стогнав, добивали. Розстрілювали зазвичай о 6–7-ї години вечора».

Згодом Журавльов на допитах згадував, як комендант поліції Минасевич розповідав, що у протитанковому рову «зелені вовки» виривали з рук у матерів дітей та кидали живо в ями, де лежали трупи. Усе золото та прикраси, відібрані в євреїв, гітлерівці забирали собі. Усі речі, які привозили на автомашинах із місця розстрілу, складали в окремі кімнати в комендатурі. Пізніше ці речі розподіляли між співробітниками поліції.

Зі слів свідків, протитанковий рів із трупами заривали військовополонені з табору.

Один із мешканців Кіровограда, який на той час працював у похоронному бюро, у 1960-х рр. розповів слідчим, що навесні 1942 р., після того, як зійшов сніг, з-під землі стало видно останки людей. Усіх співробітників похоронної контори окупаційна влада мобілізувала на Ровенське КП закопувати трупи у протитанковому рову. Роботи тривали більше ніж місяць.

«...Там було дуже багато трупів. Вони були зариті неглибоко, в 10–20 см від поверхні. Я особисто бачив ті трупи, які нами ж були зариті. Тоді були розповіді, що в тому рову розстріляно десятки тисяч людей... Коли ми заривали трупи, я особисто бачив, що там були розстріляні не тільки євреї, а й військовополонені. Я бачив на трупах одяг – шинелі, морські бушлати...» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, справа № 12980, т. 3, арк. 24–28).

Тюрма «СД». 1942 рік

Після виконання свого завдання команда «зелених вовків», яка проводила масові розстріли єврейського населення Кіровограда, виїхала вслід за фронтом в інші міста. Через деякий час євреї, які заховалися, поступово почали з'являтися в людних місцях серед населення. Однак агенти поліції доносили про їхнє місцезнаходження. Упродовж кількох місяців поліцейські робили облави на єврейські сім'ї, арештовували їх та розміщували в тюрмах Кіровограда на вулицях Гоголя та Польовій.

Під час допитів Журавльов розповідав про багатьох місцевих карателів, про євреїв, яких він розстрілював особисто. Але вражає одна з розповідей про розстріл його знайомої єврейки – сусідки на ім'я Роза.

«...Роза в період окупації проживала зі мною по сусідству на вулиці Московській (нині Чмиленка. – Ред.) в будинку Смирницьких. Пам'ятаю, як я у Розі навіть купив меблі за 600 марок. Коли в Кіровограді почалися арешти євреїв, то я Розі допоміг змінити паспорт, за яким вона значилась як українка на ім'я Марія та прізвище Нестеренко. На початку 1942 року Розі не стало. Куди вона поділась, я не знав».

Весною 1942 року гебітскомісар наказав мені з іншими поліцейськими виїхати до тюрми "СД". Коли ми прибули, на подвір'ї тюрми біля паркану група карателів розстрілювала громадян єврейської національності. Зайшовши до двору, я особисто бачив, як два чоловіки стояли обличчям до ями. Їх розстріляли з пістолетів. В ямі я помітив ще кілька трупів. Гебітскомісар налив мені в кухоль горілки і сказав, щоб я випив».

Після того, як випив горілку, я побачив, що начальник тюрми Ноздренко вивів до ями єврейку на ім'я Роза. Гебітскомісар запитав мене, чи знаю я її. Я відповів, що її не знаю».

Тоді Роза крикнула: «Пан Журавльов, як же ви мене не знаєте? Ви мене знаєте! Врятуйте мене!».

І тоді я зізнався гебітскомісару, що Розу знаю. Гебітскомісар наказав мені розстріляти її особисто».

Я підійшов до Рози та впритул два рази з пістолета вистрілив їй у спину. Вона мертвою впала у яму» (ГДА СБУ, м. Кропивницький, справа № 12980, т. 1, арк. 40–42).

Яму для розстрілу на території тюрми «СД» викопали арештанги. За словами одного з поліцейських, її спеціально приготували для «операції зі знищення євреїв». Місце розстрілу розташовувалося під парканом між будівлями тюрми та кухні. Це місце добре було видно з вікон деяких тюремних камер. Як свідки по справі колишні засуджені, які на той момент перебували під арештом, розповідали, що майже кожного дня чули постріли в дворі тюрми та спостерігали з вікна. Після того, як усе закінчувалося, їх виводили закопувати групи.

За матеріалами кримінальної справи, з кожним новим томом відкриваються нові правдиві свідчення про Журавльова. Тільки через два тижні щоденних допитів про одні й ті самі обставини та факти участі підслідного у масових розстрілах Журавльов зізнався, що після розстрілу Рози поліцейські вивели ще одну жінку єврейської національності, яку він теж розстріляв особисто, а потім і чоловіка... Загалом тільки в той день було розстріляно 23 особи.

Зі слів свідків, наприкінці лютого 1942 р. на території тюрми Журавльов розстрілював босих і голих арештованих євреїв прямо в потилицю. Дехто з них благав його, просив прощення, називаючи його «Кирюшою». Однак не звертав на те уваги та продовжував стріляти.

Після розстрілу Рози гебітскомісар, дізнавшись про допомогу Журавльова в отриманні єврейкою фальшивого паспорта і про його участь у мародерстві, звільнив останнього з поліції.

Відповідно до акта комісії з обстеження території тюрми на вулиці Польовій, де проводили розстріли, від 8 лютого 1944 р. та проведення ряду розкопок місць масових захоронень трупів знайдено сім ям і колодязь завглибшки близько 30 метрів і завширшки 2,5 метра, заповнений доверху трупами в кількості 580 осіб. При обстеженні колодязя та ям комісія встановила, що з метою швидкого розкладання трупи були засипані сирим гноєм. Унаслідок підвищеної температури та швидкого розкладання людських тіл повне обстеження та ексгумацію провести не вдалося.

Марина Яковенко, спеціально для сайту «Український центр», за матеріалами архіву УСБУ в Кіровоградській області

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Методичні розробки практичних занять «Дослідження документів та матеріалів усної історії про Другу світову війну» і «Війна у пам'ятниках рідного краю» відповідають чинній програмі з історії України в 10 класі, містять прийоми, за допомогою яких можна в обмеженому часі і програмою уроці розкрити аспекти місцевої історії.

Практичні заняття передбачають використання на уроці історичних документів, насамперед наведених у підручнику. Однак темами цих практичних занять є вивчення подій історії рідного краю, тому вчителю потрібно використати джерела, які зібрані та систематизовані під час реалізації різних дослідницьких проєктів. Ці плани уроків було створено як певні алгоритми для діяльності вчителів: замінюючи матеріали усної історії, їх можна адаптувати до місцевих особливостей. Однак запропоновані розробки є готовими уроками для повного використання, що стануть у пригоді вчителям, які викладають у старших класах.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ УСНОЇ ІСТОРІЇ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Мета:

- розвивати в учнів навички роботи з джерелами інформації, зокрема з матеріалами усної історії, на їх основі робити певні висновки про історичні факти і події Другої світової війни; формувати предметні компетентності, розвивати творчі здібності учнів; висловлювати особисте ставлення до історичних фактів, подій;
- пояснити, що таке усна історія та які джерела усної історії існують;
- зробити проєкцію на сьогодення щодо потреби збереження усної історії.

Очікувані результати

Після цього заняття учні зможуть:

- пояснити, що таке усна історія та наводити приклади матеріалів та документів усної історії;
- висловлювати власну думку щодо історичної реальності наявних усних джерел;
- усвідомити важливість збереження свідчень людей;
- спробувати записати свідчення або спогади як матеріал усної історії.

Обладнання: матеріали усної історії (буклети зі спогадами, збірники документів, у яких записано свідчення місцевих жителів про Другу світову війну), картки з поняттями для роботи в групах, дошка (або фліпчарт).

Хід заняття

Організаційний етап

Крок 1. Після вступного слова методом «мозкового штурму» визначте, з чим учні пов'язують поняття «усна історія». Запишіть результати на дошку або фліпчарт, залиште до кінця заняття.

Крок 2. За допомогою методу «Один, два, всі разом» запропонуйте учням прочитати визначення (з дошки або роздане), визначити приклади матеріалів та документів усної історії.

Основний етап

Крок 3. Об'єднайте дітей у групи. Запропонуйте кожній групі прочитати документи.

Крок 4. Організуйте обговорення, використовуючи запитання з пам'ятки «Як працювати з текстовими джерелами». Поставте запитання:

- Що це за документ? Який його вид?
- Хто є автором документа: приватна особа, офіційна особа, анонім?
- Чи був автор очевидцем того, що сталося, або брав безпосередню участь у подіях?
- Коли з'явилося джерело?
- Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис подій?
- Чи є в тексті факти, що дають змогу вважати цей документ достовірним джерелом інформації?

Підсумковий етап

Крок 5. Поверніться до результатів «мозкового штурму» на початку заняття. Запитайте, чи діти хотіли б щось змінити або додати.

Підбийте підсумки:

- Що нового вони дізналися про життя в умовах окупації під час Другої світової війни?
- Що вони відчували, працюючи з документами?
- Чого навчилися під час виконання завдань?
- Що було для них легко і що складно робити і чому?

Домашнє завдання. Україна, на жаль, у ці дні також несе на собі тягар війни. Ви є свідками подій, які відбуваються зараз у нашій країні. Виконайте вдома таке завдання. У вас беруть інтерв'ю й поставили запитання: «Як вплинули події на сході України на життя у вашому населеному пункті?» Як би ви відповіли на нього?

*Додаток 1***Терміни**

Усна історія – новий науковий напрям в історії, що інтенсивно розвивається з другої половини ХХ століття. Метод дослідження усної історії – глибинні інтерв'ю біографічного характеру, за допомогою яких фіксують суб'єктивне знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила (<https://uk.m.wikipedia.org>).

Доцільно виокремити два напрями у дослідженні усної історії:

1. Спогади, які вже записані та зберігаються.
2. Спогади, які ще належить записати (веб-сайт Української асоціації усної історії: <http://oralhistory.com.ua/>).

*Додаток 2***Спогади Антоніни Іванівни Михасько**

Я пам'ятаю, що через тиждень після того, як я закінчила 8 класів, почалася війна. Я йшла на залізничну станцію, а назустріч мені біжить жінка. Дивлюся на неї, а вона сильно плаче. Я питаю:

- Що таке, тьотю?
- Війна почалася, дитино, війна...

Я пізніше зрозуміла, яка біда прийшла на наші землі з цим словом «війна».

Почалася мобілізація, до армії в основному забирали тих чоловіків, які працювали в колгоспі. Мій батько працював на залізниці, у нього була бронь. Коли німецькі війська стали наблизатися, то прийшов наказ евакуювати робітників залізниці. В останній потяг потрапили навіть єврейські сім'ї, які хотіли виїхати. Я точно не пам'ятаю, але їх було небагато. Батько пізніше мені розповідав, що після

того як переїхали міст (від залізничної станції до кар'єра) всі почули вибух. Єврейські діти почали плакати. Його зірвали самі залізничники, щоб нічого не залишати ворогові. Цей поїзд доїхав до станції Зятківці, там перейшов на широку колію. Він мав вивезти людей углиб країни, але дійшов тільки до Криштопівки. Звідти прийшлося голодними добиратися до Райгорода, у якому вже були німці. На залізничній станції була комендатура прикордонників, бо по Південному Бузі проходив кордон. На тому боці були румунські власті. З станції ходили патрулі по всьому селі. Вони слідкували за тим, щоб ніхто з євреїв не виходив із гетто. Їх за межами гетто практично не було й видно.

Пізніше німці стали будувати шосейну дорогу на Умань. Спочатку її в основному будували військовополонені. Табір був на території місцевої школи. Я з мамою підгодовувала цих бідних людей, а ще допомагала відправляти листи рідним. Потім на будівництво дороги стали пригонити групи євреїв. Там були і старі, і молоді, і діти. Вони були обшарпаними, голодними, хворими. Щодня від голоду, холоду, хвороб помирало десятки людей. У будинках, які розташовувалися в гетто, жили всі разом: жінки, чоловіки, старі люди та діти. Вони гинули, а на їх місце приганяли інших. Тих, хто не міг працювати, – розстрілювали. Мама мене дуже просила, щоб я не ходила в той лісок, де були розстріли. Та я чула від людей, що три рази у тому лісі великі ями були заповнені тілами.

У ті роки було всім дуже важко. Ми всі боялися і німців, і того, що завтра не буде що їсти. Дорослі говорили про те, що якщо навіть будеш розмовляти з євреями, то тебе заберуть в комендатуру. Не допомагали євреям, але я чула про жінку з села Нижча Кропивна, яка, ризикуючи своєю родиною, врятувала маленьку дівчинку. Звали ту жінку Ломако Віра. Та єврейка вижила, навіть після війни прийжджала до своєї рятівниці.

(Спогади записав учасник проекту «Захистимо пам'ять», учень 7 класу Райгородської ЗОШ І–ІІІ ступенів Володимир Засць, 21 червня 2017 р.)

*Додаток 3***Спогади Мельника Василя Михайловича**

Я народився в селі Райгород 10 січня 1932 року. Мати моя, Дар'я, родом з села Ометинці, а батько Михайло народився і жив у селі Райгород. У нашій родині було троє дітей.

У нашому селі жило багато єврейських родин, також і поляки були. Українці, поляки та євреї жили мирно. Великих сварок не було. Празники разом святкували, пісні співали.

У 1941 році (мені було 9 років) від людей дізнався про початок війни. Деякі сім'ї намагалися виїхати, але таких було мало. Під час вступу німців у село ми ховалися, хто куди міг: в ями, льохи, погребі. Червоноармійці відступали пішими. Німецькі солдати їхали на велосипедах, мотоциклах по дорозі зі сторони села Червоного. При в'їзді в село Райгород біля акації був виставлений кулеметний розрахунок. Кулеметник вирішив відкрити вогонь по ворогу, а його помічник втік. Цей солдат був якийсь час у райгородчанки – тітки Мотрі. Потім він пішов до партизанів у Шабелянський ліс. Одного з перших німецьких мотоциклістів було вбито навпроти старої аптеки. Потім за цю

смерть німецьке командування розстріляло 24 солдатів-полонених. На території сучасної школи окупанти зробили табір для військовополонених. Ми з мамою ходили до табору, через огорожу кидали їжу. Для полонених побудували дерев'яний барак. Вони працювали на будівництві дороги. Потім німці почали використовувати працю євреїв, які жили у гетто. Крім місцевих, пригнали євреїв з усіх куточків України, навіть з Угорщини та Румунії. Влітку 1942 року був перший розстріл євреїв у Райгороді. Кількість загиблих мені невідома. Центральною дорогою їх не гнали. Колона приречених ішла містком через річку Райку. У лісі були викопані ями. Я їх особисто бачив. Мама сварилася на мене, просила, щоб я туди не ходив, але я зі своїм товаришем таки пішли. Ми сховалися у кущах. Викопано було три ями розміром 10 метрів на 5. Після розстрілів могла рухалася, як холодець у тарілці. Німці багатьох тільки поранили при розстрілах. Такі самі розстріли були й у 1943 році. Багато людей загинуло. Розстрілювали дітей, дорослих і зовсім старих.

До війни багато євреїв проживало в Райгороді. В селі була єврейська школа, синагога. Після війни зовсім трохи єврейських родин повернулися в свої домівки. Пам'ятаю, один працював квалем у колгоспній кузні, а ще один робив діжки. Разом відновлювали село.

*(Спогади записав учасник проекту «Захистимо пам'ять»,
учень 8 класу Райгородської ЗОШ І–ІІІ ступенів
Максим Дядюк, 14 червня 2018 р.)*

Додаток 4

Спогади Леоніда Рахміловича Немировського

Я народився в Україні, у селі Райгород в 1930 році. До 1941 року наша сім'я складалася з 6 чоловік: батько Рахміл, мати Фаня, старший брат Яків, я і дві мої сестри – Ціля і Шейва. До війни ми жили в Райгороді, невеличкому містечку Вінницької області. 9 липня 1941 року мені виповнилося 11 років. В липні наше містечко було захоплено фашистами. Жителі повинні були з'явитися на збори, і на зборах оголосили, що всіх євреїв забирають у гетто. Дехто з жителів виступали з таким лозунгом: «Допоможемо німецьким військам, щоб вони розгромили радянську армію і знищили євреїв».

Частина містечка огородили колючим дротом, і нас туди помістили. В'язнів стали гнати на роботи разом з іншими євреями із різних місцевостей на кар'єр із переробки граніту, який був біля залізничної станції.

За час перебування у гетто Райгорода моя сім'я пережила дві акції розстрілів євреїв. Два рази я був свідком. Це відбувалося так: людей ділили на дві групи – працездатних шикували в одну колону, а непрацездатних – у другу. Ми бачили, як старих людей, дітей і хворих, гнали колонами в ліс на розстріл. Зараз на тому місці, де були розстріляні євреї в Райгороді, розташовані чотири братські могили.

Яким же чином я залишився живим, адже мені було всього 12 років? Як я вже розповідав, ми працювали в кам'яному кар'єрі. З нами робили українці: вони були бригадирами, майстрами, а комендант цього кар'єру, німець, потребував перекладача, щоб давати команди. Українці не знали німецької мови, а я трохи розмовляв на єврейській мові (тато з мамою вдома говорили на їдиш), міг переклас-

ти цьому коменданту; він мене використовував як перекладач. Коменданта кар'єра звали Ганс, а фірма Дорфман. Ганс передав другому німецькому коменданту Юшпу, який командував гетто, щоб мене не ставили в шеренгу приречених, щоб не вбили, тому що йому був потрібний перекладач. Отак у нашій сім'ї важливу роль відіграли два німці, завдяки яким уся наша сім'я залишилася живою. Вони залишали в живих моїх маму, батька і сестер, тому що вони могли працювати. Ми думали, що гірше, ніж у Райгороді, бути не може... Пізніше моя сім'я опинилася у Брацлаві, а на початку 1944 року нас перегнали в табір «Мертва петля» в Печорі.

Хочу згадати їх, простих селян, які не знали ніякої політики, жили звичайним життям, нас рятували, не шкодуючи себе, нам допомагали: приходили до нас у табір, пролазили під дротом, годували нас... Самі не мали, що їсти, а ділилися з нами останнім. Так добро і проявлялось. Вічна пам'ять цим добрим людям!

*(Роос К. Рожденные страдать?. Вінниця:
Глобус-Прес, 2011. С. 141–145)*

Додаток 5

Спогади Рози Едельштейн

У пам'яті залишилися теплі відносини між всіма учнями школи, взаємодопомога. Під час канікул ми їздили до подруг-однокурсниць у найближчі села, в яких вони жили. Нас приймали як рідних, відпоювали парним молоком, клали спати на сіновалах, годували... В період навчання, особливо взимку, коли були снігові хуртовини, вони часто залишалися ночувати у нас вдома. Ми не відчували ніякої різниці в походженні або матеріальному становищі – ми були однією великою шкільною сім'єю.

...На початку війни моя сім'я складалася з шістьох людей: батьки, брат Борис, сестри Фаня, Ціля і я. Мої брат і сестри навчалися також у Райгородській школі. З моменту окупації Райгорода, всім євреям було наказано нашити на одяг жовті шестикутні зірки, за невиконання або приховання зірки під верхнім одягом – покарання: побиття кийками до напівсмерті.

У перші місяці окупації Райгорода було створено єврейське гетто: були визначені дві вулиці, на яких повинні жити євреї. З часом їх огородили колючим дротом і перетворили на табір. Потім німці зробили облогу і людей, які потрапили під облогу, відправили до Брацлава, туди потрапили й мої батьки.

Через деякий час, уранці, нас зігнали в центр Райгородського табору, де все було огорожено колючим дротом. Нас вишикували в шеренгу і відібрали працездатних в одну сторону, а дітей і старих людей – в іншу. В той страшний день я втратила не тільки батьків, яких раніше забрали в табір Брацлава, а й двох молодших сестер Фаню і Цілю. Так я залишилася зовсім сама у віці 14 років.

Через декілька днів нас під конвоем також відправили до Брацлава, в табір. Там усі лежали на нарах у холоді та голодні. Нас практично не годували. У Брацлаві ми працювали в кам'яному кар'єрі, нас відібрали 10 дівчат. Ми вантажили гравій на машину і потім їздили вирівнювали дорогу. В грудні ми закінчили роботу і нас відвезли в Печору в табір смерті.

Там була жінка, яка знала моїх батьків. Вона раніше жила в Ситківцях. У неї було п'ятеро дітей, які загинули від рук фашистів. Завдяки їй я не вмерла від голоду. Вона була швачкою, і поліцаї, німці брали її, щоб вона шила і підправляла одяг. За це їй давали картопляні лушпайки, зерно, яке не доїли кури, і вона це заносила в табір. Жінка завжди щось давала, щоб я не вмерла з голоду.

17 березня 1944 року Червона армія ввійшла в табір. Червоноармійці відкрили ворота і сказали, щоб ми розхо-

дилися по домівках. І я повернулася з цією жінкою додому. Йшли ми пішки. По дорозі чужі люди виносили нам хліб, молоко і підтримували як могли.

Прийшла додому, нікого й нічого не застала. Будинок німці знесли – рівна ділянка і навіть сліду немає, що на цьому місці стояв великий будинок.

(Із листа Розі Едельштейн колективу Райгородської школи I–III ступенів, 2012 р.)

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ВІЙНА В ПАМ'ЯТНИКАХ РІДНОГО КРАЮ

Мета:

- дізнатися на прикладі пам'ятників рідного села про типи українських пам'ятників, пов'язаних із Другою світовою війною;
- закріпити знання про події Другої світової війни, які відбувалися в рідному краї;
- спонукати до роздумів про ставлення до історичної пам'яті.

Очікувані результати

Після цього заняття учні зможуть:

- розповісти про пам'ятники рідного краю та про види пам'ятників, пов'язаних із Другою світовою війною;
- критично оцінювати ставлення суспільства до історичної пам'яті в період встановлення пам'ятників;
- формулювати власну позицію щодо історичних процесів.

Обладнання: мультимедійне обладнання (інтерактивна дошка/проектор, комп'ютер), роздруковані матеріали (додатки), презентація, «Шкала думок».

Хід заняття

Організаційний етап

Крок 1. Вступ. Запропонуйте учням ознайомитись із текстом. Обговоріть, як вони розуміють зміст цитати.

«Історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній» (Анатолій Подольський, джерело: Історія Голокосту: освіта та пам'ять: посібник для вчителя. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012).

Основний етап

Крок 2. Вправа «Історична пам'ять та пам'ятники».

1. Об'єднайте учнів/учениць у пари, запропонуйте кожній парі розглянути фото одного пам'ятника або пам'ятного знаку (надайте фотографії місцевих пам'ятників – пропонований перелік та пояснення див. у додатку 1). Проведіть обговорення (можна використати метод «Мікрофон») за такими запитаннями:

- Яким подіям або кому, на вашу думку, присвячений цей пам'ятник? Свою відповідь обґрунтуйте.
- Що автори/замовники цих пам'ятників намагалися передати через символи, надписи, кольори, певні форми?

2. Після обговорення відповідей, за допомогою презентації «Українські пам'ятники, пов'язані з Другою світовою війною» надайте дітям докладну інформацію про пам'ятники, які розглядали на фото, а також про інші пам'ятники України, які присвячені подіям Другої світової війни. Запитайте:

- Чи збіглися ваші припущення з реальними фактами, які ви дізналися?

- Що найбільше вразило вас під час виконання цього завдання?

- З якими подіями історії пов'язані ці пам'ятники?

Крок 3. Повідомте учням/ученицям, що їм потрібно зайняти позиції на шкалі думок, щоб висловити свою оцінку щодо підходів і засобів увіковічення пам'яті в період встановлення пам'ятників. Акцентуйте увагу на тому, що в різні історичні періоди держава, політичні групи маніпулювали історичною пам'яттю, намагалися створити її «правильний варіант», більше уваги приділяючи «героїзації». Вшанування місця загибелі та повага до гідності жертв при цьому не завжди були на першому місці. Скористайтеся такими тезами:

- Я вважаю, що всі пам'ятники мають бути збереженими у тому вигляді, в якому вони були створені;
- Я вважаю, що треба ретельно вивчити надписи та символи кожного пам'ятника, потім вирішувати, що залишати, а що ні;
- Я вважаю, що потрібно біля пам'ятних місць поставити додаткові інформаційні стенди, на яких розміщувати історичну довідку;
- Я ще не визначився/не визначилась зі своєю позицією;
- Я маю особисту думку щодо цього.

Зауважте, що під час обговорення шкали думок бажано «вивести» дітей до розуміння того, що соціум/нація повинні мати комплекс уявлень про своє минуле, причому держава не має бути монополістом у сфері історичної пам'яті.

Підсумковий етап

Крок 4. Під час підсумкового обговорення запитайте:

- Що нового ви дізналися на цьому практичному занятті?
- Чого навчилися сьогодні на уроці?
- Які висновки для кожного з вас є найбільш значущими?

Домашнє завдання

Уважно перегляньте презентацію, яку ми опрацювали під час уроку. Запишіть хронологічний перелік подій Другої світової війни у вигляді назв пам'ятників рідного краю та поясніть послідовність цих подій.

Додаток 1

Приклади пам'ятників:

- Пам'ятник невідому солдату. Сучасна тенденція побудови таких меморіалів розпочалася у Великій Британії після Першої світової війни. У СРСР на вшанування пам'яті про солдатів, які загинули в Другій світовій війні, поставлено могили невідомого солдата майже в кожному місті й селі. Вони – свідомі пам'ятники не комусь конкретному, а усім загиблим.
- Обеліски Слави (меморіали Вічної Слави). Ці пам'ятні місця найчастіше є меморіалами, на території яких

встановлено декілька пам'ятників, а також горить Вічний вогонь. У різних населених пунктах є такі скульптурні комплекси. Найчастіше в радянську епоху вшановували пам'ять героїв, які захищали Батьківщину, були також пам'ятники солдатським удовам. У період незалежності України на території таких меморіалів почали встановлювати пам'ятники ліквідаторам на ЧАЕС, жертвам нацизму, комунізму та депортацій, особам, загиблим під час Революції Гідності, АТО й ООС та інші монументи.

- У роки незалежності в Україні з'явилися пам'ятники тим, хто боровся з обома режимами (нацистським і комуністичним), – солдатам УПА. Деякі пам'ятники радянських часів було відремонтовано й змінено надписи щодо років війни, символів пам'яті.
- Пам'ятники рідного краю. У лісі поблизу Райгорода є місця розстрілів євреїв – жертв Голокосту. На одній із братських могил ще у радянський період встановлено пам'ятник. На ньому напис російською мовою: «Вечная память жертвам фашизма 27 июня 1941 г. Скорбим...». Пам'ятний знак у Райгороді встановлено в 2003 р., на місці старого обеліска. Там поховані тіла 35 захисників Райгорода, які загинули у 1941 р. Імена цих солдатів невідомі, крім імені одного рядового Івана Кожумяка. В 2012 р. було встановлено пам'ятник на місці братської могили. За усними свідченнями, у ній поховані військовополонені, які помирали від голоду та холоду (табір

був розташований на території нашої школи). Є також спогади про те, що у цій братській могилі поховані поранені червоноармійці, які не доїхали до шпиталю.

Список використаних джерел та наукової літератури

1. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / ред.-упор. В. Бобров. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. 156 с.
2. Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя / ред.-упор. В. Бобров. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. 124 с.
3. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. Київ: Генеза, 2004. 256 с.

Список інтернет-ресурсів

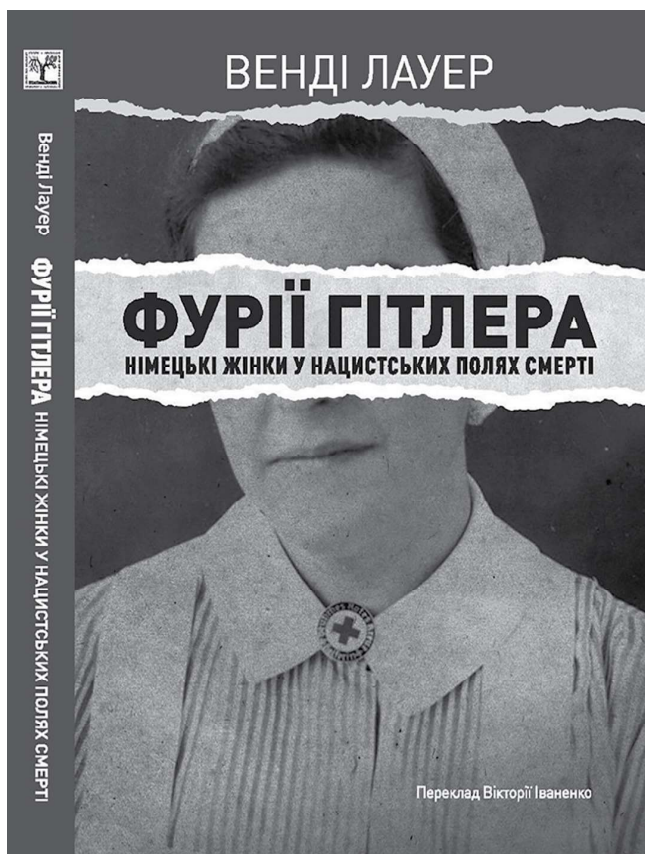
1. Вікіпедія: <https://uk.m.wikipedia.org>.
2. Проект «Захистимо пам'ять / Мережа пам'яті», офіційний вебсайт: <http://www.protecting-memory.org/>.
3. Українська асоціація усної історії: <http://oralhistory.com.ua/>.

*Олена Заєць, вчителька історії КЗ
«Райгородська ЗОШ І–ІІІ ступенів Райгородської сільської ради
Немирівського району Вінницької області»*

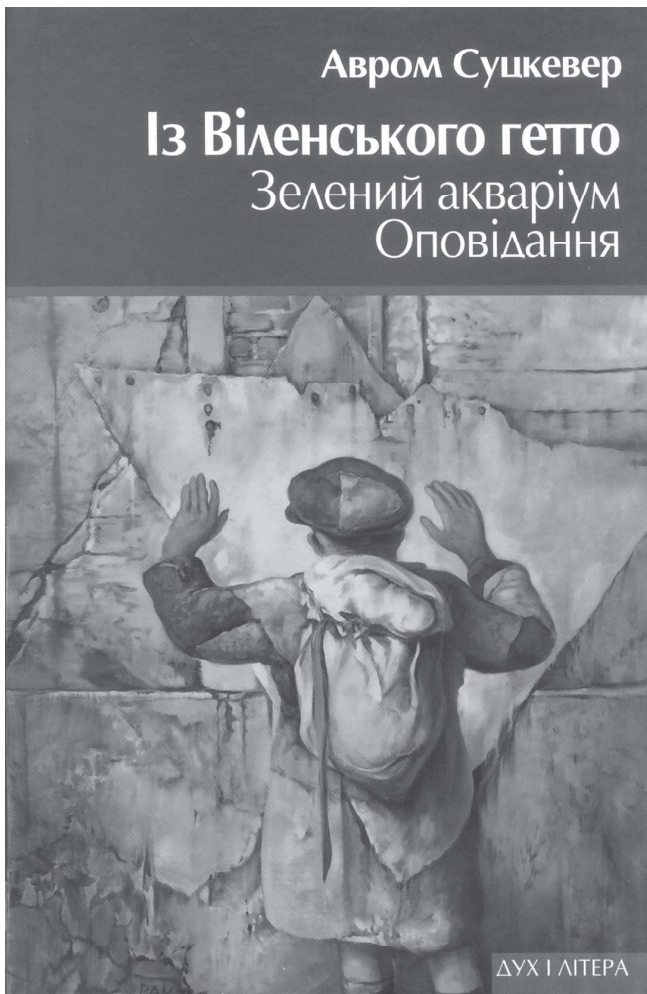
НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Лауер Венді. Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті / пер. з англійської В. Іваненко. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2020. 280 с. : іл.

Під час Другої світової війни на окупованих Німеччиною східних територіях дотичними до місць учинення масштабних нацистських злочинів проти людства стали близько пів мільйона німецьких жінок. У книжці представлено історії декількох молодих німецьких жінок, які через різні життєві обставини, бажання професійних здобутків або особисту відданість нацистським ідеям опинились вічна-віч із Голокостом і геноцидом. Деякий час вісім із тринадцяти жінок, про яких іде мова у виданні, були тісно пов'язані з окупованою Україною. Вони відвідували гетто у Львові, Рівному і Дрогобичі, були спостерігачками «акцій» у Тернополі, Бучачі та Житомирі, а деякі з них стали вбивцями у Львові та Гряді. Ці жінки були вчительками, медсестрами, секретарками або ж дружинами нацистів. Венді Лауер досліджує, яким чином їхні професійні або родинні зв'язки впливали на їхні споглядання та навіть участь у вчиненні злочинів. Окрему увагу авторки присвячено подальшим долям жінок, їхнім розповідям про побачене та почуте. Повоєнні судові розслідування, розглянуті у дослідженні, демонструють, як гендерні стереотипи та уявлення ставали на заваді покаранню злочинниць і пошуку справедливості тими, хто вижив у гетто та концентраційних таборах. Видання розраховано на всіх, кого цікавить історія Голокосту на теренах України в роки Другої світової війни, жіноча історія, історії геноциду. Видання здійснено за підтримки програми книжкових перекладів Відділу преси, освіти і культури Посольства США в Україні.

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

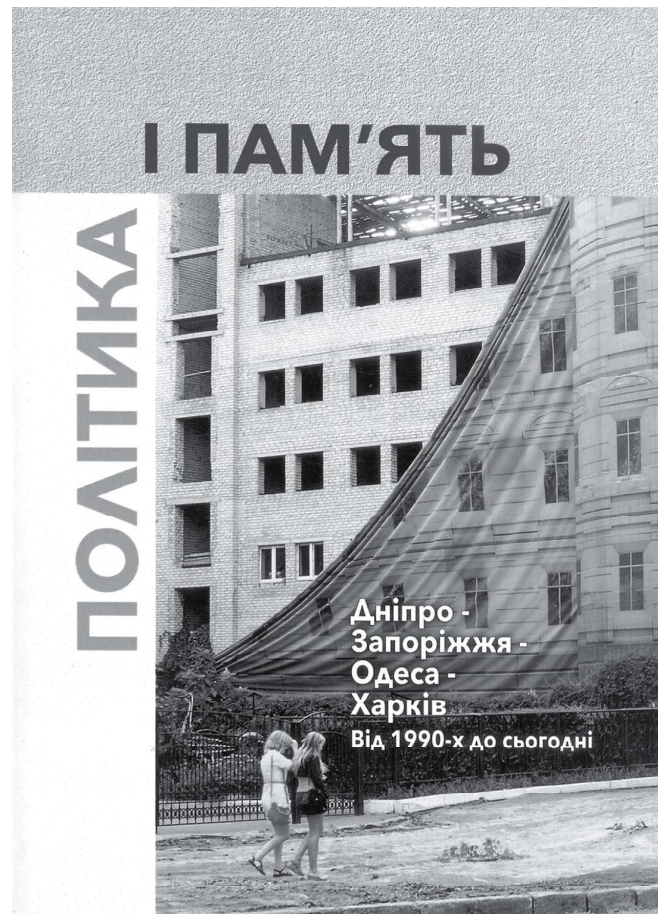
Суцкевер Авром. *Із Віленського гетто. Зелений акваріум. Оповідання* / пер. з їдишу Олександри Уралової. Київ : Дух і Літера, 2020. 376 с.

Пропоноване видання містить твори поета Аврома Суцкевера (1913–2010) – книжку нарисів «Із Віленського гетто» та збірку поезій у прозі «Зелений акваріум. Оповідання».

Нариси Суцкевер написав як свідок подій Другої світової війни та Голокосту: разом із євреями литовської столиці поет був ув'язнений у Віленському гетто. За цих умов Суцкевер із іншими митцями та літераторами кілька років поспіль займався порятунком культурної спадщини литовського єврейства від повного знищення, а пізніше боровся за життя і свободу у складі партизанського загону.

Збірка поезій у прозі містить тексти різних років, у яких у притчевій формі переосмислено дитинство, дорослішання та виживання за умов Катастрофи, а також подальшу долю поета, його життя у новоутвореній Державі Ізраїль та несподівані зустрічі під час подорожей світом.

Зібрані у виданні твори Аврома Суцкевера в українському перекладі з їдишу публікуються вперше.

Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. ; наук. ред. Г. Касьянос. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

Ця книга є спробою критичного аналізу використання історії у неакадемічній сфері, а саме у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали, топоніміку, тематичні ресторани, популярні видання та масмедіа. Автори ставлять питання про те, яке значення мали ті чи ті аспекти минулого для легітимності місцевих еліт, формування громадянського суспільства та осмислення досвіду проживання у містах їхніми мешканцями. За допомогою матеріалів кількісних та якісних опитувань, спостережень та аналізу медій автори прагнуть показати складний палімпсест пам'ятей, що не вписується в усталені регіональні стереотипи.

Видання стало можливим завдяки підтримці Університету Санкт-Галлена (проект «Region, Nation, and Beyond: Transcultural and Interdisciplinary Reconceptualization of Ukraine»).

Також у цьому дослідженні значну увагу авторського колективу приділено вивченню культури пам'яті про жертви Голокосту в центральному і східному регіонах України. Зокрема докладно це питання розглядається на прикладах Дніпра і Харкова, діяльності єврейських громад цих місць і сприйняття такої активності з боку суспільства.

ОГОЛОШЕННЯ

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ: «ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ»

Грудень 2020 р., онлайн

Міністерство освіти і науки України, Ужгородський національний університет (кафедра археології, етнології та культурології, факультет історії та міжнародних відносин) **наприкінці грудня 2020 року** проводять міжнародну наукову конференцію на тему: «Ідентичності в умовах пограниччя».

Пропонуємо обговорити такі питання:

1. Теоретичні та методологічні підходи щодо вивчення пограниччя.
2. Транснаціональні соціальні простори в локальних та глобальних варіантах.
3. Не/уявлені кордони та пограниччя.
4. Релігійність, націоналізм та пограниччя.
5. Насильство в умовах пограниччя: загальне і/та особливе.
6. Пограниччя та гендер.
7. Сучасний «інший/чужий» у полі як дослідник.
8. Пограниччя як слід: вплив на культурні форми, практики та тексти.
9. Нав'язана регіональність: рефлексія локальних спільнот на офіційний статус периферійності.
10. Сучасні «bordertowns» та ідентичності їх населення.
11. Практики життя й повсякденність у прикордонних населених пунктах та локаціях.
12. Толерантність в умовах кризи політики мультикультурності.
13. Периферійні та прикордонні культури через призму століть.
14. Інші проблеми, що мають стосунок до заявленої теми конференції.

Конференція відбудеться в форматі **онлайн** за допомогою платформ Google-meet, Zoom. Секції конференції будуть сформовані за результатами відібраних матеріалів. Робочі мови конференції – українська, російська, англійська. Оргкомітет залишає за собою право відбору заявок. **За результатами конференції заплановано видати збірник матеріалів.**

Для участі у конференції просимо до **15 грудня 2020 р.** надіслати заявку на електронну адресу оргкомітету. Рукопис статті учасників конференції просимо надсилати на електронну адресу оргкомітету до **15 березня 2021 р.** Після відправлення заявки і статті на вказану адресу автор отримує відповідне підтвердження від оргкомітету конференції.

Контакти оргкомітету:

Поштова адреса: кафедра археології, етнології та культурології, факультет історії та міжнародних відносин УжНУ, площа Поштова 3, м. Ужгород (Закарпатська обл.).

Електронна адреса: kaf-archeology@uzhnu.edu.ua;

+38 050 515 5515 – к.і.н., доц. Керецман Надія Павлівна (завідувачка кафедри археології, етнології та культурології)

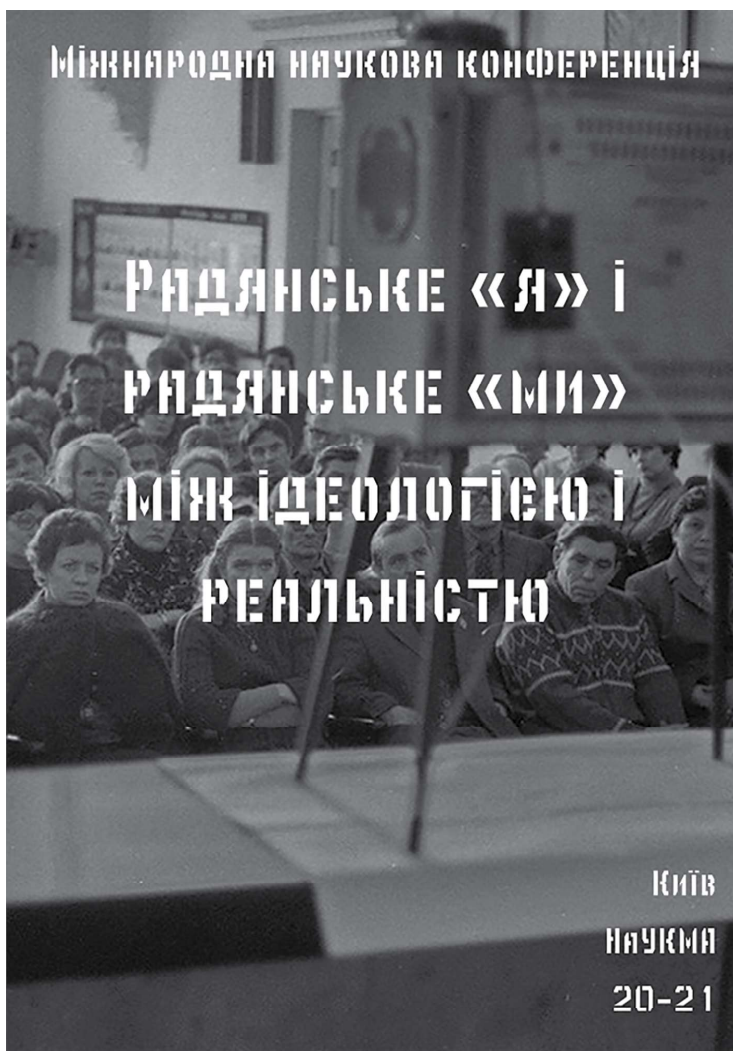
Електронна адреса: nadiya.keretsman@uzhnu.edu.ua

+38 050 927 6570 – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та культурології Леньо Павло Юрійович (відповідальний за проведення конференції).

Електронна адреса: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

Джерело: Ukraine Moderna

ПЕРЕНЕСЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «РАДЯНСЬКЕ “Я” І РАДЯНСЬКЕ “МИ”
МІЖ ІДЕОЛОГІЄЮ ТА РЕАЛЬНІСТЮ» НА 25–26 ЧЕРВНЯ 2021 РОКУ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Кафедра історії

Вельмишановні колеги,

У зв'язку зі складною епідеміологічною ситуацією через пандемію COVID-19, нами було прийнято рішення про перенесення Міжнародної конференції «Радянське “я” і радянське “ми” між ідеологією та реальністю» **на 25–26 червня 2021 року**. Ми сподіваємось, що у зазначені дати зможемо провести конференцію у змішаному форматі (з дистанційною участю для тих учасників, які не зможуть приїхати до Києва). В іншому випадку, конференцію буде повністю проведено в онлайн-форматі.

З повагою,
Оргкомітет конференції

Dear Colleagues,

Given the difficult epidemiological situation caused by COVID-19, we have decided to reschedule the International Conference “Soviet ‘I’ and Soviet ‘We’ in between Ideology and Reality” **for June 25–26, 2021**. We hope that it will be possible to conduct the conference then in a blended format (with online participation for those participants who won’t be able to come to Kyiv). Otherwise, we are considering the possibility of online conference format.

With kindest regards,
Conference Organizational Committee

Джерело: Historians.in.ua

ВІДКРИТТЯ ВИСТАВКИ «ЛЮДЯНІСТЬ НАД БЕЗОДНЕЮ ПЕКЛА»

17 вересня 2020 р. о 12:00 год. у виставковій залі Рівненського міського палацу культури «Текстильник» відбулося відкриття виставки «**Людяність над безоднею пекла**». Презентація пройшла у межах реалізації проєкту «**Спільна пам'ять**» за підтримки Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні.

Студенти та викладачі Рівненського державного гуманітарного університету, вчителі та учні рівненських шкіл, представники Рівненського обласного краєзнавчого музею, ЗМІ прийшли, аби ознайомитись з історіями тих, хто в 1941–1944 роках рятував жертв Голокосту, геноциду ромів та Волинської трагедії. Участь у заході брали понад 80 осіб.

Серед героїв, вчинки яких відображені у виставці:

- пастор чеської колонії *Ян Єлінек*, який рятував не лише чехів, а й поляків та українців;
- українець *Петро Базелюк*, який врятував двох поляків та єврея;
- *Олександра Васейко*, яка понад півстоліття доглядала могили польської родини, котра загинула в час «Волинської трагедії».

Виставка буде відкрита для перегляду у Рівненському міському палаці культури «Текстильник», а згодом у Рівненській науковій обласній бібліотеці.

Інформація Центру «Мнемоніка», м. Рівне

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. Освітній курс «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» (2020).
2. Освітній семінар-школа з історії Голокосту на теренах України та викладання цієї тематики в школах України (II етап).
3. Нові видання Центру.
4. Методичні розробки.
5. Новини бібліотеки Центру.
6. Оголошення.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kiev.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Редакційна колегія:
Любов Кременець
Анатолій Подольський
Олена Пазюк

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова

Видруковано:
ФОП Козлов О. М.
м. Київ, 03170, бул. Романа Ролана, 13Г
тел./факс: +38 (044) 206-46-20
Наклад 700 прим.